

Mikhail Kizilov*

 <https://orcid.org/0000-0003-0270-4311>

Marcin Broniowski, autor szesnastowiecznego dzieła pt. *Opis Tatarii (Tartariae descriptio)* Nowe ustalenia biograficzne i historycznoliterackie¹

Streszczenie

Polski podróżnik i dyplomata Marcin Broniowski (zmarły 21 września 1592 roku) był autorem napisanej w 1578 roku pracy pt. *Tartariae descriptio (Opis Tatarii)*, zawierającej interesujący opis szesnastowiecznego Krymu, a także Chanatu Krymskiego. W oparciu o nowe dane pozyskane w polskich archiwach byłem w stanie zrekonstruować nie tylko wiele podstawowych elementów biografii Marcina Broniowskiego, ale także dokładną chronologię jego wszystkich wizyt na Krymie.

* Leibniz Institut für Europäische Geschichte, Mainz, Niemcy, e-mail: mikhail.kizilov@gmail.com

¹ Niniejszy artykuł stanowi rozbudowaną, zweryfikowaną, wzbogaconą merytorycznie, bibliograficznie i ilustracyjnie wersję wcześniej opublikowanej rozprawy: M. Kizilov, *New Data on Marcin Broniowski (Broniewski) and His Tartariae Descriptio (1578)*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2024, nr (2)77, s. 317–341. Chciałbym podziękować prof. dr. hab. Krzysztofowi Tomaszowi Witczakowi za polską adaptację mojego tekstu, a także za liczne uwagi, sugestie i uzupełnienia bibliograficzne.

Received: 24.01.2025. Verified: 3.03.2025. Accepted: 28.04.2025.

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Funding information: Gerda-Henkel-Stiftung. **Conflicts of interests:** None. **Ethical considerations:** The Authors assure of no violations of publication ethics and take full responsibility for the content of the publication. **The percentage share of the author in the preparation of the work is:** 100%. **Declaration regarding the use of GAI tools:** Not used.

Moje zatem obserwacje pozwalają lepiej opisać Marcina Broniowskiego jako polskiego dyplomatę i posła. W kolejnych trzech częściach tego artykułu zamierzam omówić wszystkie wczesnonowożytne wydania i tłumaczenia *Opisu Tatarii* Broniowskiego, a także oddziaływanie tego utworu na stan wiedzy o Europie Wschodniej i na kształtowanie się europejskiej myśli geograficznej.

Słowa kluczowe: Bieździedza, biografia, Chanat Krymski, Krym, literatura polsko-łacińska, Marcin Broniowski, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Tatarzy krymscy, zachodnio-europejska recepcja

Marcin Broniowski, the Author of the Sixteenth-Century Work Entitled *The Description of Tataria (Tartariae descriptio)*. New Biographical and Historical-Literary Discoveries

Summary

The Polish traveler and diplomat Marcin Broniowski (died on September 21st, 1592) was the author of the work *Tartariae descriptio* (written in 1578), containing an interesting description of sixteenth-century Crimea, as well as the Crimean Khanate. On the basis of new discoveries in the Polish archives I reconstructed not only many basic elements of Marcin Broniowski's biography, but also the exact chronology of all his visits to Crimea. My observations allow me to better describe Marcin Broniowski as a Polish diplomat and envoy. In the next three sections of my article, I intend to discuss all early modern editions and translations of Broniowski's *Tartariae descriptio*, as well as an influence of this work on the knowledge about Eastern Europe and the formation of European geographical thought.

Keywords: Bieździedza, biography, Crimea, Crimean Tatars, Crimean Khanate, Marcin Broniowski, Polish-Latin literature, Polish-Lithuanian Commonwealth, West European reception

1. Nad biografią Marcina Broniowskiego

Łacińskojęzyczne dzieło zatytułowane *Tartariae descriptio*², czyli *Opis Tatarii*³, przedstawia barwną relację z przebiegu dwóch podróży odbytych przez Broniowskiego w roli dyplomaty i wysłannika króla polskiego Stefana Batorego. Stanowi ono klasyczne i podstawowe wręcz źródło do badań nad średniowiecznym i wczesnonowożytnym Krymem. Mimo że praca ta jest wzmiankowana we wszystkich niemal opracowaniach naukowych odnoszących się do historii Krymu, to kluczowe zagadnienia, takie jak biografia polskiego podróżnika, dokładna chronologia jego wizyt w Chanacie Krymskim oraz szczegóły jego pobytu na Krymie, prawie w ogóle nie zostały zbadane. Co więcej, nawet nazwisko polskiego podróżnika uległo wypaczeniu i w historiografii polskiej, jak też światowej, bywało często przywoływane w błędnej formie Broniewski⁴. Badacze zajmujący się Marcinem Broniowskim i jego relacją z podróży na Krym opierali się zazwyczaj na opracowaniu Kazimierza Chodynickiego, opublikowanym w 1936 roku w drugim tomie *Polskiego słownika biograficznego*⁵, i nie odważali się podejmować własnych badań nad biografią rzeczonego podróżnika i dyplomaty. Tymczasem Chodynicki nie wykorzystał ważnych polskich źródeł archiwalnych dotyczących okoliczności podróży Broniowskiego na Krym. Jedynym wyjątkiem od tej reguły były najnowsze badania polskich historyków, którzy zidentyfikowali szereg ważnych źródeł dotyczących działalności dyplomatycznej Broniowskiego⁶. Imponującą analizę teksto-

2 Martini Broniovii de Biezdzfede, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, *Tartariae descriptio, ante hac in lucem numquam edita, cum tabula geographica eiusde Chersonesus Tauricae* [...], Officina Birkmannica, sumptibus Arnoldi Mylii, Coloniae Agrippinae 1595.

3 W roku 2011 omawiane dzieło zostało wydane w języku polskim pod nazwą *Opis Tatarii*, zob. M. Broniewski, *Tartariae descriptio. Opis Tatarii*, przekł. E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Katedra Archeologii Barbaricum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.

4 Tak m.in. w edycji polskiej (zob. przyp. 3), w publikacjach ukraińskich (zob. przyp. 7) i rosyjskich (zob. przyp. 12, 103), czasami też anglojęzycznych, por. M. Kizilov, *On Two New Translations of Marcin Broniewski's Tartariae Descriptio (1595)*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2015, t. 66, nr 1, s. 475–479. W licznych pracach pojawia się podwójny zapis Broniewski / Broniowski (zob. przyp. 1, 5).

5 K. Chodynicki, *Broniewski (Broniowski) Marcin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, red. W. Konopczyński, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1936, s. 461–462.

6 K. Dopierała, *Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*, PWN, Warszawa 1986; D. Skorupa, *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*, Neriton, Warszawa 2004; D. Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century), A Study of Peace Treaties Followed by an Annotated Edition of Relevant Documents*, Brill, Leiden 2011, s. 779–780.

logiczną łacińskiej księgi pt. *Tartariae descriptio* przeprowadzili ukraiński badacz Mykoła Żarkych⁷, a następnie niemiecki historyk Stefan Albrecht⁸.

Marcin Broniowski herbu Tarnawa urodził się w pierwszej połowie XVI wieku w małopolskiej wsi Bieździedza. W łacińskich bowiem wydaniach dzieła *Tartariae descriptio* dołączono do imienia i nazwiska autora adnotację *de Biezdzfede*a („z Bieździedzy”). Ten niezwykle toponim, zapisany w formie *Biezdzfede*a, powstał na skutek zniekształcenia rękopiśmiennego zapisu polskiego *Biezdzedza*. Istotnie, odręczne zapisane litery [f] oraz [j] także [z] oraz [e] można stosunkowo łatwo pomylić.

Nazwisko Broniowski wywodzi się od majątku Broniowice (dziś Broniewice, część wsi Szeligi, gmina Pawłów, powiat starachowicki, województwo świętokrzyskie), który znajdował się w Małopolsce, na terenie dawnego powiatu sandomierskiego⁹. Za panowania króla Kazimierza Jagiellończyka (czyli w latach 1447–1492) wszyscy przedstawiciele tego rodu przyjęli nazwisko Broniowski, które rzadko pisano jako Broniewski. W języku łacińskim autora *Tartariae descriptio* zwykle nazywano Martinus Broniovius (lub Bronievius¹⁰). W języku angielskim zwano go Martinem Bronioviussem. W dokumentach krymskotatarskich oraz tureckich występuje jako Branowski (برانوسكه¹¹). W tekstach rosyjskich funkcjonuje jako

7 M. Zharkych, „Opys Tatarii” Martyna Bronev’skogo: dzhereloznavchi sposterezhennya, [w:] *Ad fontes. Studia in honorem Oleh Kupchyn’s’ky septuagenario dedicata*, red. I. Hyrych, J. Hrytsak, M. Krykun, L. Rudnits’ky, N. Yakovlenko, t. 2, Nacjonalna Akademiya Nauk Ukrainy, Kyiv-Lviv 2004, s. 313–350.

8 S. Albrecht, *Die „Tartariae descriptio” des Martinus Broniovius*, [w:] *Im Auftrag des Königs: Ein Gesandtenbericht aus dem Land der Krimtataren. Die „Tartariae Descriptio” des Martinus Broniovius (1579)*, wyd. S. Albrecht, M. Herdick, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2011, s. 1–10; tenże, *Życie i dzieło Martinusa Bronioviusa alias Marcina Broniewskiego*, [w:] M. Broniewski, *Tartariae descriptio. Opis Tatarii*, s. 13–23; tenże, *Die „Tartariae descriptio” des Martinus Broniovius. Entstehung und Wirkung eines Gesandtenberichts aus dem Krimkhanat*, [w:] *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*, red. D. Klein, Harrassowitz, Wiesbaden 2012, s. 149–168.

9 Nazwy miejscowe Polski, *Historia, pochodzenie, zmiany*, t. 1, red. K. Rymut, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, Kraków 1996, s. 347, s.v. **Broniewice** (2). Do końca XVIII wieku dominowała małopolska forma *Broniowice*, dopiero w XIX wieku pojawiła się północnopolska (literacka) wersja *Broniewice*, która obecnie uznana jest za obowiązującą.

10 Zlatynizowanego nazwiska *Bronievius* użył wielkopoleś Jan Jaskrowic z Poznania (Ioannes Jascrovicius Posnaniensis) w epitafium zmarłego pisarza, a za nim je powtórzył Szymon Starowski pochodzący ze Starowoli koło Prużan, zob. *Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς, seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae*, Haeredes Damiani Zenarii, Venetiis 1627, s. 111–112. Autor *Opisu Tatarii* zawsze latynizuje własne nazwisko w formie *Bronovius*, a w zachowanej epistolografii podpisuje się nazwiskiem Broniowski (zob. przyp. 14).

11 D. Kołodziejczyk, dz. cyt., s. 779–780. Dodam, że obecnie turecka literatura przedmiotu preferuje zapis Martin Bronevskiy (zapożyczony z angielskiej transkrypcji języka rosyjskiego),

Мартин Бронеvский¹². W szesnastowiecznych źródłach polskich częściej występowała forma *Broniowski* i niewątpliwie łacińska forma *Bronovius* odzwierciedla tę samą pisownię. Niemniej w XIX wieku jedyną akceptowalną wersją nazwiska staje się forma *Broniewski*, w dużej mierze z tego powodu, że współczesny przekład rosyjski, który stał się niezwykle popularny w środowisku naukowym tamtych czasów, użył tej właśnie formy (Бронеvский)¹³. W trakcie prowadzonych przeze mnie badań (od roku 1993 do 2024) okazało się, że autor *Tartariae descriptio* napisał trzy listy w swoim ojczystym języku, w którym zapisał swoje imię i nazwisko rodowe jako *Marcin Broniowski*¹⁴. W księgach podatkowych województwa sandomierskiego z roku 1578 podróżnik jest nazywany „Martinus Broniowskiy”, podczas gdy jego majątek nosi nazwę *Broniowicze* (sic!)¹⁵. Dlatego jest oczywiste, że ta konkretna forma jest najwierniejszym odwzorowaniem jego rodzowego nazwiska *Broniowski*. Ta właśnie postać będzie uznana za poprawną w niniejszym artykule¹⁶.

Niestety wielu współczesnych uczonych myli naszego Broniowskiego, autora *Tartariae descriptio* i sekretarza króla Stefana Batorego, z jego bliskim krewnym (najprawdopodobniej stryjem), Marcinem Broniewskim, który był aktywny już w latach pięćdziesiątych XVI stulecia, a więc o całe pokolenie wcześniej¹⁷. Choć Chodynicki był zdania, że ta sugestia nie opierała się na źródłach pisanych, zdaniem niektórych uczonych, Stanisław Broniowski (a nie Marcin B.) był ojcem naszego Marcina Broniowskiego¹⁸. Pomimo braku informacji dotyczących wczesnych lat życia i odbytej edukacji, nie ulega wątpliwości, że autor *Tartariae descriptio* otrzymał dobre wykształcenie w zakresie języka łacińskiego¹⁹, geografii

który pojawia się m.in. w tureckim tłumaczeniu *Tartariae descriptio*, zob. M. Bronevskij, *Kırım*, przekł. K. Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara 1970.

12 Zob. M. Bronevskij, *Opisanie Kryma*, przekł. I.G. Shershenevich, kom. N.N. Murzakevich, „Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej” 1867, t. 6, s. 333–367.

13 Tamże, s. 333–367.

14 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Zamoyskich, nr 650, k. 47, 50; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, nr 142, s. 1–4.

15 AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), oddz. 1: Rejestry podatkowe, nr 10, s. 772.

16 W pierwszym wydaniu skróconego przekładu wybranych partii *Opisu Tatarii* na język polski jego nazwisko zapisano jako ‘Broniowski’. Zob. *Pogrom Tatarów przez Wielmożnego Hetmana Koronnego Stanisława Żółkiewskiego, których 30 000. legło od siedmiu tysięcy Rycerstwa Polskiego, w wołoskiej ziemi, 6. Octobris. w roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy Tatarskiej na wojnę Marcina Broniowskiego y zaś edykt Kozaków Nizowych* [Zamość, ok. 1620–1624].

17 S. Albrecht, *Życie...*, s. 14; tenże, *Die „Tartariae descriptio”...*, s. 150.

18 K. Chodynicki, dz. cyt., s. 461–462.

19 S. Starowolski, *Setnik pisarzy polskich albo pochwały i żywoty stu najznakomitszych pisarzy polskich*, przekł. J. Starnawski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1970, s. 134, wyrażał głębokie przekonanie, że M. Broniowski odznaczał się „niezwykłą wytwornością słowa w pismach łacińskich”. Istotnie, Broniowski pisząc *Tartariae descriptio* wzorował się na dziełach Marka Tulliusza Cicerona. Tej elegancji wypowiedzi nie doceniają jednak współcześni badacze,

i historii. Według Szymona Starowolskiego, Marcin Broniowski znał także filozofię i geometrię²⁰. Spędziwszy wiele miesięcy na Krymie, z pewnością nauczył się przynajmniej kilku słów tatarskich, co widać po użyciu tureckich terminów wprowadzonych do jego relacji z podróży (np. Soldani, Murzi, Coracei, Ulani, Chani, Galga itd.). Nie jest jednak jasne, czy jego znajomość języka krymskotatarskiego kiedykolwiek osiągnęła poziom, który można uważać za poważny²¹.

Jak sam Broniowski stwierdził we wstępie do *Tartariae descriptio*, jego ojciec zmarł niespodziewanie, kiedy przyszły podróżnik był jeszcze całkiem młody²². W rezultacie nie mógł ukończyć rozpoczętych studiów i został zmuszony do podjęcia służby na dworze Zygmunta II Augusta (panującego w latach 1548–1572). W sprawach religijnych związał się z obozem katolickim i w roku 1573 podpisał protest przeciwko konfederacji warszawskiej²³. Rok 1573 jest zapewne pierwszą dokładną datą w jego życiorysie. Według jego własnych słów, w roku 1577 lub 1578 został sekretarzem i dworzaninem (łac. *secretarius et aulicus*) króla Stefana Batorego (panującego w latach 1576–1586)²⁴. Został powołany na to stanowisko dzięki po-

którzy podkreślają, że język łaciński Broniowskiego jest czasami ledwie zrozumiały i „niełatwy do przetłumaczenia” („nicht ganz leicht zu übersetzen”), zob. S. Albrecht, *Die „Tartariae descriptio”...*, s. 151. W innej pracy ten sam autor wypowiada taki oto pogląd o stylu pisarskim Broniewskiego: „Pomimo językowej żarliwości, którą pokazał w *Descriptio*, nie można powiedzieć, aby pisał piękną łaciną. Już *Dedicatio* rozpoczyna się pewną przesadą, cytatem z Cyserona, w XVI wieku znanego najpewniej nie tylko najuczeńszym humanistom (pierwsze słowa z *De oratore*: »Cogitanti mihi saepenumero...«). Usiłowania Broniewskiego, aby pójść za tym wzorem, a być może nawet go przewyższyć, udały się tylko pod względem ilościowym” (przekł. M. Mączyńska), zob. S. Albrecht, *Życie...*, s. 15.

²⁰ *Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς...*, s. 111 („cum Philosophiae atque Geometriae cognitione”). Kurs geometrii w obrębie *quadrivium* obejmował geografę, historię i właściwą geometrię.

²¹ Dla przykładu, Broniowski w pewnym momencie określa chaty tatarskie mianem *vlnsi* (zepsucie tureckiego terminu *ulus*). Jednakże, słowo *ulus* w rzeczywistości oznacza ‘klan, ludzi, osadę’, ale nie ‘chatę’.

²² *Martini Broniovii de Biezdzfedeia [...] Tartariae descriptio*, k. 2v.

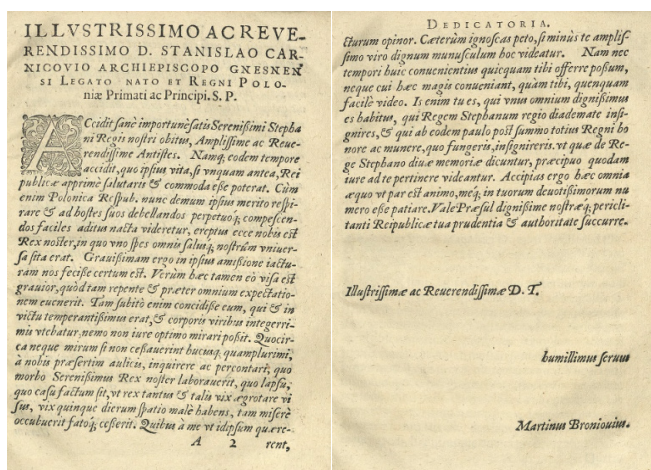
²³ Należy odnotować, że K. Dopierała (dz. cyt., s. 77), podaje, iż Broniowski był protestantem i członkiem Jednoty Braci Czeskich (łac. *Unitas fratrum*). Stwierdzenie to jest z pewnością błędne, gdyż dotyczy ono zupełnie innego szlachcica niespokrewnionego z małopolską rodziną Broniowskich herbu Tarnawa, mianowicie Marcina Broniewskiego herbu Leliwa, który żył w latach 1564–1624 na terenie Wielkopolski. W roku 1611 był on posłem z województwa poznańskiego i kaliskiego wybranym przez różnowierców, zob. J. Byliński, *Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1994.

²⁴ *Martini Broniovii de Biezdzfedeia [...] Tartariae descriptio*, k. 2r.

parciu kanclerza Jana Zamoyskiego, biskupa krakowskiego Piotra Myszkowskiego i wojewody podolskiego Mikołaja Mieleckiego²⁵.

W roku 1578 wymienia się jego nazwisko jako właściciela majątku Broniowice (łac. *Broniowicze*). Podatek płacono od czterech gospodarstw chłopskich, każde o powierzchni dwóch łanów, które były położone w części wsi należącej do Marcina Broniowskiego. Podatek płacili także dwaj chłopci (*zagrodnikowie*) z gospodarstwa o nieznannej wielkości i młynie jednokołowym²⁶. Od lat siedemdziesiątych XVI wieku aż do początków lat dziewięćdziesiątych tegoż stulecia Broniowski pełnił różne obowiązki dyplomatyczne na dworze królewskim. Spośród nich najbardziej znane są jego misje na Krymie jako posła do krymskotatarskich chanów.

W roku 1587 brał udział w wydaniu książki włoskiego lekarza Mikołaja Bucelli (wł. Niccolò Bucella), który posługiwał się pseudonimem Georgius Chiacor²⁷. Autorem epistolograficznego wstępu do tej książki (zob. ilustr. 1) był właśnie nasz Broniowski, który zadedykował ową publikację arcybiskupowi gnieźnieńskiemu i prymasowi Polski Stanisławowi Karnkowskiemu (1520–1603)²⁸.

Ilustracja 1. Pierwsza i ostatnia (trzecia) stronica listu dedykacyjnego Marcina Broniowskiego

Źródło: *Epistola generosi domini Georgii Chiacor* (1587). Biblioteka Kórnicka, sygn. Cim.Qu.2694

²⁵ K. Chodynicki, dz. cyt., s. 461.

²⁶ AGAD, ASK, oddz. 1: Rejestry podatkowe, nr 10, s. 772.

²⁷ *Epistola generosi domini Georgii Chiacor, secretarii Ungari, de morbo et obitu serenissimi magni Stephani regis Poloniae ad magnificum Wolfgangum Kovaciovium supremum Regni Transylvaniae cancellarium*, Claudiopoli [Cluj] 1587.

²⁸ M. Broniovius, *Epistola dedicatoria*, [w:] *Epistola generosi domini Georgii Chiacor*, k. A2–A3. List dedykacyjny Broniowskiego zaczyna się od słów: „Illusterrissimo ac Reverendissimo D[omino] Stanislao Carnicovio, Archiepiscopo Gnesnensi, Legato nato et Regni Poloniae Primati ac Principi S.P.”.

Zdaniem Starowolskiego, Broniowski przyjaźnił się z Jakubem Cieleckim i Mikołajem Mniszchciem²⁹. Wydaje się, że Broniowski pozostawał w dość serdecznych stosunkach z kanclerzem Janem Zamoyskim. W każdym razie nie ulega wątpliwości, że Zamoyski poparł jego kandydaturę na sekretarza królewskiego w 1577 roku i ponownie stanął po jego stronie w 1587 roku, kiedy bracia Marcina, to jest Jerzy, Mikołaj i Krzysztof Broniowscy, złożyli skargę na starostę lubaczowskiego Jana Płazę. Następnie bracia Broniowscy zajęli posiadłości w Potyliczu³⁰, które były wcześniej nadane ich przodkowi przez króla polskiego Jana Olbrachta. Skargę Broniowskich poparło wiele prominentnych osobistości, w tym kanclerz Jan Zamoyski, arcybiskup lwowski Dymitr Solikowski, wojewoda ruski Stanisław Żółkiewski, starosta włodzimierski Konstanty Ostrogski. Sam Broniowski przedstawił swoją sprawę dotyczącą kwestii majątkowych na sejmie zwołanym w 1587 roku. Zażądał on także wynagrodzenia za swoją pracę w roli wysłannika Rzeczypospolitej Obojga Narodów do Tatarów krymskich. Politycznie był zwolennikiem wyboru „Piasta”, czyli rodzimego władcy, na sejmie elekcyjnym, ostatecznie jednak zgodził się na wybór królewicza szwedzkiego Zygmunta Wazy jako potomka Jagiellonów po kądzieli. Na sejmiku w Wiszni w dniu 8 lutego 1590 uznano go za obywatela Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej zasługującego na nagrodę „za swe uczciwe posługi”³¹.

Wydaje się, że pod koniec lat osiemdziesiątych XVI wieku przy poparciu swoich braci i szlachty ruskiej Broniowski stale zabiegał o wzmocnienie swoich interesów majątkowych. Jesienią 1590 roku zaatakował Falimicze, majątek Terleckiego, biskupa prawosławnego Łucka. Prawdopodobnie ten szlachecki zajazd został poprzedzony jakimś wcześniejszym sporem majątkowym. Według Starowolskiego, Broniowski spędził ostatnie lata życia zaangażowany w działania wojenne³². Źródła informują, że Marcin Broniowski zmarł w Warszawie w dniu 21 września 1592 roku³³. Jan Jaskrowic (łac. Ioannes Jascrovicius) z Poznania tak napisał o nim:

Arte valere iuvat, valuit Bronievius arte,
Qua gratus magnis Regibus ille fuit.
Consilium, doctrina, fides, prudentia, virtus,
Principibus semper munera grata viris³⁴.

²⁹ *Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς...*, s. 111–112.

³⁰ Chodzi tu o wieś Potylicz położoną na wschodnim Roztoczu w dolinie rzeki Tylicy, obecnie Потелич na Ukrainie w obwodzie lwowskim.

³¹ K. Chodynicki, dz. cyt., s. 461–462,

³² *Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς...*, s. 112.

³³ D. Skorupa, dz. cyt., s. 56, przyp. 147. Zob. także K. Chodynicki, dz. cyt., s. 461–462; *Bibliografia Literatury Polskiej „Nowy Korbut”*, t. 2: *Piśmiennictwo staropolskie. Hasła osobowe A–M*, red. R. Pollak, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1964, s. 46 („zm. ok. 1593”).

³⁴ *Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς...*, s. 112.

Miło jest wiedzą władać, Broniowski nią władał,
 Przez co nawet wśród królów wielki respekt budził.
 Męstwo, nauka, wiara, roztropność i rada
 Zawsze są miłym darem dla dostojnych ludzi.
 (tłum. Krzysztof Tomasz Witczak³⁵)

Można ten czterowiersz uznać za najwłaściwsze podsumowanie życia i dokonań Broniowskiego.

2. Marcin Broniowski jako dyplomata i poseł

Każdy badacz historii Krymu orientuje się, że Broniowski został wysłany jako poseł do chana krymskiego. Niemniej ta część jego biografii, obejmująca osiągnięcia w roli ważnego dyplomaty, wydaje się nieco zbagatelizowana w literaturze przedmiotu. Istotnie, w liście do Stefana Batorego, który stał się częścią wprowadzającą do *Opisu Tatarii*, sam Broniowski stwierdził, że w roku 1578 dwukrotnie był wysyłany w misjach zagranicznych do chana krymskiego Mehmeda Gireja II (łac. *ad Mahometem Chereium Chanum [...] Tartarorum Principem binis legationibus me ornare dignata est*³⁶). Panuje powszechne przekonanie wśród zachodnich i rosyjskich uczonych, że jedynym wkładem Broniowskiego w europejską dyplomację były jego dwie podróże na Krym. Tak jednak nie jest. Jak wykażemy poniżej, Broniowski co najmniej siedmiokrotnie przebywał w charakterze posła na Krymie, a ponadto pełnił inne obowiązki dyplomatyczne na polskim dworze królewskim.

Najwcześniejsza wzmianka o potencjalnym zaangażowaniu Broniowskiego w negocjacje dyplomatyczne między Polską a Chanatem Krymskim pochodzi z 1575 roku. Niedatowany dokument zatytułowany *Instrukcia Panom Podskarbiom Coronnym y W'X'L strony obmysliania y wyprawienia upominkow Tureczkich y Tatarskich*, informuje, że Krzysztof Dzierżek oraz Marczin Broniowski zostali wysłani jako posłowie. Zanotowano, że obaj przedstawiciele króla polskiego zostali wysłani do państw orientalnych: pierwszy do Turcji, a drugi do Chanatu Krymskiego³⁷. Polscy archiwiści hipotetycznie datują zachowany dokument na rok 1575³⁸. Nie

³⁵ Warto przytoczyć inne, prozatorskie tłumaczenie: „Dobrze jest być silnym nauką; Broniewski był silny nauką, / Przez którą miły był wielkim królom. / Rozwaga, wiedza, wierność, roztropność i męstwo / To zalety zawsze drogie dostojnym mężom”; przekł. J. Starnawski, zob. S. Starowolski, dz. cyt., s. 135.

³⁶ *Martini Broniovii de Biezdzfedeia [...] Tartariae descriptio*, k. 2r.

³⁷ AGAD, ASK, oddz. 2, t. 22, s. 21–22.

³⁸ A. Wajs, *Archiwum Skarbu Koronnego. Rachunki poselstw. Sumariusz*, Archiwum Państwowe w Przemyślu, Warszawa 1999, t. 182, s. 39.

wyduje się, żeby to było dokładne datowanie, gdyż wiemy, że Dzierżek był wysyłany do Turcji w latach 1576, 1577 i 1578³⁹. Można zatem zasadnie przypuszczać, że dokument ten powstał również w 1578 roku, czyli w okresie, kiedy miały miejsce pierwsze dwie misje dyplomatyczne Broniowskiego do krymskotatarskiego chana.

W styczniu 1577 roku król Stefan Batory wysłał Andrzeja Taranowskiego w celu zawarcia traktatu pokojowego z Chanatem Krymskim. Ten właśnie dyplomata, autor bardzo pouczających notatek z podróży do Turcji, odegrał kluczową rolę w późniejszych losach Broniowskiego⁴⁰. Pomimo oczekiwań, że w lutym dotrze na Krym, Taranowski nie powrócił do Polski na wiosnę i, co było jeszcze bardziej zaskakujące, nie przysłał żadnych wieści z Krymu⁴¹.

W kwietniu 1578 roku królowi bardzo zależało na uzyskaniu informacji o jego poselstwie i o stanie spraw w Chanacie Krymskim. W związku z tym wysłał on Broniowskiego na Krym. Instrukcja, jaką Stefan Batory mu przekazał 4 kwietnia 1578 roku, zawierała wyczerpujący przegląd tematów, które poseł miał poruszyć w dyskusji z chanem Mehmedem II Girejem, dotyczących polskich, kozackich, ukraińskich, mołdawskich i innych znaczących spraw politycznych⁴². Rzeczony dokument służy do zilustrowania kluczowej roli, jaką pełnili legaci w dialogu geopolitycznym pomiędzy Polską, Turcją, państwem półwasałnym – Chanatem Krymskim i sąsiednimi krajami oraz regionami.

Mimo upływu czasu aż do przełomu czerwca i lipca 1578 roku nie napłynęły wiadomości ani od Broniowskiego, ani od Taranowskiego. Co więcej, Stefan Batory otrzymał niepotwierdzoną wiadomość, że „prekopski car”, czyli chan krymski, jest już przygotowany do ataku na Polskę⁴³. Kilka dni później nadeszła wiadomość, że Taranowski wraca, a wojska tatarskie nie zamierzają atakować Polski. W tym czasie 30 tysięcy Tatarów krymskich wzięło udział w wyprawie karnej przeciwko Persji. W drodze powrotnej Broniowskiemu i Taranowskiemu towarzyszył Polak, który przeszedł na islam, Ibrahim (Ibram, Ibraim) Bielecki (Bieleczki, Bilecki), którego polskie źródła charakteryzują jako „zły by pies”. Rzeczywiście, kiedy Bielecki przybył do Lwowa, przedstawił królowi warunki nie do przyjęcia, choć ten próbował złagodzić własne stanowisko w sprawie potencjalnego traktatu pokojowego.

³⁹ K. Dopierała, dz. cyt., s. 169.

⁴⁰ O Taranowskim i jego podróżach dyplomatycznych szerzej informują dawniejsi badacze, zob. *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi*, red. J.I. Kraszewski, Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, Kraków 1860, s. 41–63; L. Tardy, I. Vásáry, *Andrzej Taranowskis Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tartarei (1569)*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 1974, t. 28, nr 2, s. 213–252.

⁴¹ K. Dopierała, dz. cyt., s. 48.

⁴² *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.*, wyd. J. Janicki, drukarnia Józefa Bergera, Warszawa 1881, s. 34–37.

⁴³ *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. ks. I. Polkowski, Akademia Umiejętności, Kraków 1887, s. 112–113.

W związku z potrzebą osiągnięcia długo oczekiwanego pokoju między Polską a Chanatem Krymskim, Stefan Batory ponownie wysłał Broniowskiego z Lwowa na Krym. Miało to miejsce 12 września 1578 roku lub wkrótce potem. Tego dnia Broniowski otrzymał kompleksową dyrektywę określającą stanowisko Polski i inne kwestie polityczne. Zastrzeżono, że Broniowski ma powrócić najpóźniej 1 grudnia tego roku, gdyż był to ostatni dzień pobytu posłów moskiewskich w Polsce⁴⁴. Jeżeli nie powróci do tego czasu, to należy z tego wyciągnąć wniosek, że chan nie jest skłonny do zawarcia pokoju⁴⁵. Czas jednak szybko mijał, rok 1578 dobiegł końca, a od Broniowskiego nadal nie było żadnych wieści. W rezultacie stało się jasne, że chan krymski prowadził grę polityczną i nie chciał odesłać polskiego posła z powrotem. Możliwe, że liczył na podpisanie traktatu pokojowego na dogodnych dla siebie warunkach, które dla Polski byłyby nie do przyjęcia.

Jaka była pozycja i status Broniowskiego jako polskiego reprezentanta podczas jego długotrwałego pobytu na Krymie od jesieni 1578 do wiosny 1579 roku? Los obcych przedstawicieli dyplomatycznych, którzy wywołali gniew lub oburzenie władców panujących nad Tatarami krymskimi, bywał zwykle dość nieprzyjemny. Wiadomo, że ich swoboda przemieszczania się była ograniczona; odmawiano im przywileju bezpłatnego jedzenia przy stole samego chana, musieli więc kupować sobie żywność za prywatne środki. Często musieli pożyczać pieniądze od miejscowych mieszkańców, doświadczać głodu i innych niedogodności. Zdarzało się, że posłów bito i upokarzano⁴⁶. Zagranicznych ambasadorów przybywających do Bakczysaraju (krtat. *Bağçasaray*, tur. *Bahçesaray*), stolicy Chanatu Krymskiego, zwykle przenoszono do bardziej odległych osad. W XVI wieku zagraniczni dyplomaci zazwyczaj rezydowali w Kelyan (*Qaci Kalyon*), Alma Saray, Sürü lub Süyür Taş. W XVII wieku siedziby posłów mieściły się w Czufut Kale (krtat. *Çufut Qale*, tur. *Çifit Kale*) albo w Büyük Yaşlov⁴⁷.

Nie ulega wątpliwości, że podobny los spotkał Broniowskiego. Część wprowadzająca do *Tartariae descriptio* – w formie listu do króla Stefana Batorego – została napisana 1 stycznia 1579 roku „in Tassarlagano, pago Tartarico”⁴⁸. Ten niezwykle

44 Wspomniana dyrektywa Stefana Batorego nosiła tytuł *Instrukcja JKMści dana Marcinowi Broniewskiemu posłowi do Cara Przekopskiego* (Lwów, 12 września 1578), zob. *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego*, dz. cyt., s. 136, 140–143.

45 K. Dopierała, dz. cyt., s. 87.

46 B. Baranowski, *Dzieje jasyru na Grodku karaimskim*, „Myśl Karaimska” 1947, t. 2, s. 47.

47 I.V. Zajtsev, *Gde ostanavlivais' krymskie posly v Moskve i moskovskie posly pri dvore krymskogo khana v XVI v.?*, „Krymskoe istoricheskoe obozrenie” 2016, t. 2, s. 35–51; M. Kizilov, *Slaves, Money Lenders, and Prisoner Guards: The Jews and the Trade in Slaves and Captives in the Crimean Khanate*, „Journal of Jewish Studies” 2007, t. 58, nr 2, s. 201–202; tenże, *Polish Slaves and Captives in the Crimea in the Seventeenth Century*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2020, t. 73, nr 2, s. 261.

48 Martini Broniovii de Biezdzfedeia [...] *Tartariae descriptio*, k. 3r.

toponim jest po prostu zlatynizowanym mianem tatarskiej wioski Tasz Dżargan (krtat. *Taş Carğan*), położonej w sąsiedztwie osady Aq Mescit, czyli dzisiejszego Symferopola. Była to relatywnie mała osada, obecnie całkowicie opuszczona, położona na wysokim, skalnym i trudno dostępnym urwisku, a zatem obronna z natury (zob. ilustr. 2)⁴⁹. Taka lokalizacja sugeruje, że Broniowski jako szef polskiej misji dyplomatycznej mógł spędzić tam kilka miesięcy jako swego rodzaju „więzień honorowy”, którego status i dalsze losy pozostawały niejasne. Wydaje się wysoce prawdopodobne, że Broniowski spisał całą swoją relację właśnie we wsi Tasz Dżargan. Potwierdzeniem tej supozycji może być fakt, że inny polski poseł Ławryn Piaseczyński potraktowany jako *persona non grata* spędził jakiś czas w 1602 roku właśnie w Tasz Dżargan⁵⁰.

W marcu 1579 roku Stefan Batory interweniował u sułtana tureckiego w sprawie Broniowskiego, który nadal był przetrzymywany w niewoli przez Mehmeda II Gireja na Krymie⁵¹. Dopiero w kwietniu tegoż roku sułtan turecki Murad III objął rolę mediatora między Polską a Chanatem Krymskim. Jednym z podstawowych warunków zawarcia traktatu pokojowego między obydwoma krajami, jaki postawił władca osmański, było uwolnienie i odesłanie do Polski Broniowskiego. W zamian Polska miała płacić Tatarom coroczne „upominki”⁵². 17 kwietnia 1579 roku Jan Zamoyski napisał do nuncjusza Giovanniego Andrei Caligario, informując go, że choć nie otrzymał od Broniowskiego żadnej bezpośredniej korespondencji, to jednak dowiedział się odeń o chęci chana krymskiego do podjęcia wspólnej walki przeciwko Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu⁵³. W maju 1579 roku

49 Krymskotatarski toponim *Taş-Carğan* oznaczał ‘urwistą skałę’ (por. krtat., tur *taş* ‘skała, kamień’, tur. *car* ‘urwisko’), zob. I.L. Belyanskij, I.N. Lezina, A.V. Superanskaya, *Krym. Geograficheskie nazvaniya: Kratkij slovar’*, „Tavriya-Plyus”, Simferopol’ 1998, s. 118. Więcej informacji o dziejach tej osady podaje V.L. Ruev, *Èkskursii po okrestnostyam Simferopolya: Kholodnaya bałka, Tash-Dzhargan, Kayalar*, Antikva, Simferopol’ 2023, s. 78–93. Zob. także H. Jankowski, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*, Brill, Leiden–Boston 2006, s. 1033–1034.

50 K. Pułaski, *Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kazi Gireja, hana Tatarow perekopskich (1601–1603): Szkic historyczny*, „Przegląd Naukowy i Literacki” 1911, t. 39, s. 657. Zob. też Biblioteka Narodowa w Warszawie, MS 3086 III, k. 107r.

51 K. Dopierała, dz. cyt., s. 93.

52 *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, wyd. W. Sobieski, t. 1: 1553–1579, druk Piotra Laskauera i S-ki, Warszawa 1904, s. 312; K. Dopierała, dz. cyt., s. 94.

53 Zamoyski napisał: „De Bronievio nostro, Regio in Tartaris nuntio, etsi ab eo quidem ipso nihil litterarum allatum est, accepimus pro certo tamen, a Principe Tartarorum, expeditis e sententia rebus, dimissum esse illosque Tartaros contra hostem etiam nostrum in Moscoviam arma transferre” („Od naszego Broniowskiego, królewskiego posła u Tatarów, chociaż od niego samego nie przyniesiono żadnego listu, otrzymaliśmy jednak zapewnienie, że chan Tatarów według swego uznania pozwolił owym Tatarom podnieść broń na Moskwę przeciwko naszemu wrogowi”), zob. *Archiwum Jana Zamoyskiego*, dz. cyt., s. 321.

do Stambułu dotarła wiadomość, że chan odesłał już do Polski Broniowskiego z tekstem traktatu pokojowego⁵⁴. Według Dariusza Kołodziejczyka, poseł tatarski, który towarzyszył Broniowskiemu w drodze powrotnej do Polski, nazywał się Kazan Aga⁵⁵. Można zatem przypuszczać, że w maju lub w czerwcu 1579 roku polski przedstawiciel dyplomatyczny po około ośmiu miesiącach spędzonych na Krymie szczęśliwie powrócił do Polski.

Ilustracja 2. Widoki na pozostałości wsi Tasz Dżargan. Fot. Aleksiej Wognikow

Źródło: zbiory prywatne autora

Powszechnie uważano, że te dwie wizyty (w 1578 oraz 1578–1579) były jedynymi podróżami Broniowskiego na Krym. Dostępne źródła archiwalne wskazują jednak, że polski dyplomata odwiedził Chanat Krymski kilkakrotnie w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVI wieku. Na początku 1583 roku wysłano

⁵⁴ K. Dopieręta, dz. cyt., s. 95.

⁵⁵ D. Kołodziejczyk, dz. cyt., s. 104.

Broniowskiego na Krym wraz z innym posłem Janem Głębockim⁵⁶. Oprócz swojej roli jako posła na Krym, Broniowski od czerwca do sierpnia 1583 roku pełnił funkcję superintendenta odpowiedzialnego za podejmowanie poselstwa Iwana IV Groźnego przybywającego z Moskwy do Polski⁵⁷. Broniowski ponownie znalazł się na Krymie w listopadzie 1584 roku⁵⁸. W liście do Stefana Batorego Broniowski poinformował króla o powrocie części delegacji do Polski w towarzystwie tatarskiego posła mianowanego przez nowego chana krymskiego Islama II Gireja. Zapowiedział także własny powrót do kraju wraz z posłem tatarskim Ibrahimem Bieleckim. List Broniowskiego został napisany we wsi Süyür Taş położonej opodal pałacu chana krymskiego („Sortasu pod dworem Carskim”)⁵⁹.

Z początkiem 1585 roku Broniowski został ponownie wysłany na Krym. W marcu tegoż roku rozpoczął podróż powrotną do Polski. 23 maja 1595 roku dotarł do Krakowa w towarzystwie Ali Murzy, posła chana krymskich Tatarów do Polski⁶⁰. Ten ostatni dostarczył warunki nowego traktatu pokojowego, który miał być zawarty z Islamem II Girejem⁶¹.

Działalność Broniowskiego jako dyplomaty nie osłabła po śmierci jego patrona, króla Stefana Batorego, która nastąpiła w grudniu 1586 roku. Kilku uczonych postuluje, że Broniowski został ponownie wysłany na Krym w latach 1587–1589⁶². Dalsze szczegóły są nam znane z późniejszego pobytu Broniowskiego w Chanacie Krymskim, który przypadł na lata 1591–1592. Wiadomo, że tym razem akredytowani reprezentanci króla polskiego Zygmunta III Wazy pomimo wręczenia tradycyjnych upominków chanowi nie doprowadzili do podpisania traktatu pokojowego pomiędzy Polską i Chanatem Krymskim. Broniowski, wyruszywszy w podróż w roku 1591, powrócił do kraju wiosną 1592 roku w towarzystwie Kasima, wysłannika chana, który przywiózł ze sobą dwa bardzo ważne dokumenty tatarskie określane jako *jarlyk* (‘rozporządzenie’) i *ahidname* (‘umowa międzypaństwowa’, dosłownie ‘ustawa przysięgi’). Obydwa te źródła, napisane w języku krymskotatarskim, z szacunkiem określały polskiego dyplomatę jako *uluğ elçisi Branovski*

⁵⁶ AGAD, ASK, oddz. 2, t. 14, k. 123–123v, 125–139, 141–141v.

⁵⁷ AGAD, ASK, oddz. 2, t. 14, k. 87–87v.

⁵⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie, MS 3086 III, k. 30v–31r.

⁵⁹ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, nr 142, s. 1–4. Warto zauważyć, że Broniowski pisząc po łacinie używa słowa *chanus* ‘władca’ na określenie chana krymskotatarskiego, a w języku polskim zawsze *car*, odnoszącego się zazwyczaj do władców moskiewskich. Dodam, że Süyür Taş to wieś w rejonie Bakczysaraju, obecnie zwana Bełokamennoje. W XVI wieku obcy dyplomaci często przebywali w tej wiosce.

⁶⁰ Więcej informacji na temat Alego Murzy podaje D. Kołodziejczyk, dz. cyt., s. 107, przyp. 320.

⁶¹ AGAD, ASK, oddz. 2, t. 14, k. 143–144. Zob. także K. Dopierała, dz. cyt., s. 140.

⁶² L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII wieku*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987, s. 161; D. Skorupa, dz. cyt., s. 59, przyp. 1; S. Albrecht, *Die „Tartariae descriptio”, aus dem Krimkhanat*, s. 149.

(„wielki poseł Broniowski”)⁶³. Była to już ostatnia z licznych podróży Broniowskiego na Krym. Zmarł on 21 września 1592 roku w Warszawie⁶⁴.

Polskie źródła podają, że podczas ostatniej podróży Broniowski zaciągnął znaczny dług w wysokości 3600 talarów i 300 złotych⁶⁵. 31 marca 1593 roku Sejmik Ruski podkreślił konieczność spłaty długów Broniowskiego, które narosły w trakcie wypełnienia misji dyplomatycznej do Tatarów na polecenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁶⁶. Niezadowolone krymskie wierzyciele Broniowskiego rozciągnęło się nawet na osobę kolejnego posła Ławryna Piaseczyńskiego, który w 1601 roku udał się do Chanatu. Wierzyciele przybyli do krymskiego portu Gözleve (tj. Eupatorii) i zagrozili mu karą śmierci, jeśli dług Broniowskiego nie zostanie im zwrócony. Przed Piaseczyńskim pojawili się trzej wierzyciele: Chaczynem Bej miał pożyczyć Broniowskiemu 1800 talarów, Chaczysemsi identyczną sumę (1800 talarów), a z kolei Sefer 300 złotych. Wydaje się, że trzema wierzycielami Broniowskiego byli kupcy ormiańscy z portu w Kefe, czyli z Kaffy (tj. dzisiejszej Teodozji). Piaseczyński stanowczo odmówił zwrotu długów zaciągniętych przez poprzednika, a swoje stanowisko próbował uzasadnić argumentem, że ani on jako obecny poseł, ani król polski nie powinni być pociągnięci do odpowiedzialności za długi Broniowskiego, zważywszy na fakt, że zaciągnął on je we własnym imieniu, a nie w ramach obowiązków służbowych jako szef polskiej misji dyplomatycznej⁶⁷.

Dług ten, mimo wysiłków krymskich wierzycieli, pozostał niespłacony jeszcze w 1608 roku. Sprawa jego uregulowania była omawiana na najwyższym szczeblu dyplomatycznym pomiędzy królem Zygmuntem III Wazą a chanem krymskim Gazi II Girejem. Król zapewniał, że dług ten jest osobistym zobowiązaniem Broniowskiego i krymscy wierzyciele powinni skontaktować się ze spadkobiercami zmarłego posła w celu zażądania spłaty. Sprawa pozostała nierozwiązana aż do roku 1619, kiedy nowo mianowany poseł Florian Oleszko stanął przed problemem spłaty długów Broniowskiego i innego posła do Chanatu Floriana Zbrożka. Oleszko był zdania, że dług Zbrożka powinien być umorzony, biorąc pod uwagę fakt, że spędził on w więzieniu chana ponad rok⁶⁸.

⁶³ Więcej szczegółów i pełne teksty tych dokumentów podaje D. Kołodziejczyk, dz. cyt., s. 109–110, 769–787.

⁶⁴ D. Skorupa, dz. cyt., s. 56, przyp. 147. Por. także K. Chodynicki, dz. cyt., s. 461–462.

⁶⁵ D. Skorupa, dz. cyt., s. 60, 63, 80.

⁶⁶ K. Chodynicki, dz. cyt., s. 462.

⁶⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie, MS 3086 III, k. 57r–58r. Więcej wiadomości o Piaseczyńskim przekazuje M. Nowakowski, *How to Survive in the Renaissance Tatar Crimea: Ławryn Piaseczyński's Ambassador's Duties in the Context of His Unique Diplomatic Experiences*, „Viator” 2022, t. 53, nr 1, s. 277–305.

⁶⁸ D. Skorupa, dz. cyt., s. 146, 224.

Można przypuszczać, że ogromny dług Broniowskiego nie powstał podczas jednego tylko poselstwa, lecz ustawicznie narastał w trakcie jego kilkukrotnych wizyt na Krymie w latach 1578–1592. Jak poprzednio wspomniano, Broniowski spędził przymusowo kilka miesięcy w Tasz Dżargan w latach 1578–1579. Co więcej, podczas swojej ostatniej misji, która trwała od 1591 do wiosny 1592, także przebywał przez wiele miesięcy na Krymie. Z zachowanej dokumentacji jasno wynika, że już w 1585 roku Broniowski otrzymał fundusze od państwa na spłatę długów narosłych na Krymie⁶⁹. Można zatem mniemać, że zmuszony był pożyczać pieniądze od miejscowej ludności, aby podczas długiego pobytu w Chanacie Krymskim zdobyć pożywienie dla samego siebie i towarzyszącego mu personelu. Niechęć królów polskich do uregulowania jego zobowiązań finansowych wydaje się nieco dziwna, zwłaszcza biorąc pod uwagę wysokie prawdopodobieństwo, że polski poseł był zmuszony pożyczać pieniądze w czasie wykonywania swoich obowiązków dyplomatycznych.

Zanalizowane powyżej dokumenty pozwalają przypuszczać, że Broniowski był kimś więcej niż zwykłym legatem, dwukrotnie wysłanym do mało znanego, orientalnego kraju. Był wytrawnym dyplomatą, który z powodzeniem wypełniał szereg skomplikowanych i delikatnych zadań politycznych Polskiej Korony. W latach 1578–1592 Broniowski odwiedził Chanat Krymski co najmniej siedem razy. Wizyty te miały miejsce w latach 1578–1579 (dwukrotnie), 1583, 1584, 1585, między 1587 a 1589 i wreszcie na przełomie lat 1591–1592⁷⁰. Wiadomo, że otrzymał od króla szczegółowe instrukcje dotyczące swoich działań za granicą. Powierzono mu także znaczne fundusze i cenne przedmioty, które miały zostać rozdane wśród wysokich urzędników krymskich jako tzw. „upominki”, aby złagodzić i uspokoić zmienne nastroje chana i innych kluczowych osobistości krymskiego chanatu. Ponadto w 1583 roku odpowiadał za przyjęcie poselstwa cara Rosji Iwana IV Groźnego w Polsce.

Z zebranego materiału dowodowego wynika, że obowiązki Broniowskiego nie ograniczały się wyłącznie do spraw związanych z Krymem. Starowolski podał, że autor *Tartariae descriptio* zasłynął z poselstw roztropnie odprawianych do różnych władców („legationibus ad diversos Principes prudenter obitis clarus [fuit]”⁷¹), ale nie podał konkretnych szczegółów. Jedna wypowiedź wydaje się świadczyć, że Broniowski brał udział w misji dyplomatycznej do Moskwy, prawdopodobnie towarzysząc legatowi papieskiemu Antoniemu Possevinowi⁷². Taki wniosek można

⁶⁹ AGAD, ASK, oddz. 2, t. 14, k. 143.

⁷⁰ Możliwe, że Broniowski odwiedził Krym więcej razy, choć zazwyczaj uważa się, że sugerowana data jednego z dokumentów (1575) jest niepoprawna, zob. AGAD, ASK, oddz. 2, t. 22, s. 21–22; A. Wajs, dz. cyt., t. 182, s. 39.

⁷¹ *Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς...*, s. 111.

⁷² Co więcej, relacja Broniowskiego była często publikowana wraz z pracą Possevina o Rosji, o czym piszemy w innej sekcji niniejszego opracowania.

wysnuć z wypowiedzi Starowolskiego, zgodnie z którą król Stefan Batory wysłał Broniowskiego do Tatarów Perekopskich na Krym, gdy ten powrócił z Moskwy po bitwie o Wielkie Łuki w roku 1580 („e Moschovia rediens a bello Lucensi”) ⁷³. Należy jednak zaznaczyć, że łaciński termin może oznaczać zarówno Wielkie Księstwo Moskiewskie, jak i stolicę tego kraju Moskwę. Wydaje się zatem prawdopodobne, że Broniowski udał się do „Moschowii” jako żołnierz czynnie uczestniczący w kampanii z roku 1580 i w zdobywaniu Wielkich Łuk, a nie jako członek poselstwa, które wyruszyło do cara Iwana IV Groźnego i później z Moskwy powróciło. Starowolski był przekonany, że Tatarzy perekopscy „zatrzymali go przez dziewięć miesięcy” („novemque mensibus apud barbaros detentus”) ⁷⁴ w trakcie jakiejś podróży dyplomatycznej odbytej na początku lat osiemdziesiątych XVI wieku. Jak się wydaje, Starowolski mówi tu o pobycie Broniewskiego na Krymie w latach 1578–1579, lecz błędnie datuje go na początek lat osiemdziesiątych XVI wieku.

3. Marcin Broniowski jako autor *Opisu Tatarii (Tartariae descriptio)*

Z listu wprowadzającego skierowanego do Stefana Batorego nie wynika jasno, co skłoniło Broniowskiego do napisania relacji o jego przeżyciach na Krymie. Wydaje się, że nie było żadnego żądania ze strony króla lub innych dostojników, by poseł przygotował tego rodzaju sprawozdanie ⁷⁵. Hipoteza Chodynieckiego, że Broniowski sporządził własną deskrypcję pod wpływem dzieła Taranowskiego, nie ma żadnego umocowania w materiale dowodowym ⁷⁶. W tekście *Tartariae descriptio* nie pojawiają się odwołania do relacji Taranowskiego ani bezpośrednie cytaty z niej przejęte. Jeśli jednak wziąć pod uwagę fakt, że Taranowski w podobny sposób opisywał militarne tradycje krymskich Tatarów, to wydaje się niemal oczywiste, że Broniowski przytoczyłby jego opracowanie, gdyby faktycznie je znał ⁷⁷.

Należy przypuszczać, że autor *Opisu Tatarii*, który spędził kilka tygodni lub miesięcy w krymskiej wiosce Tasz Dżargan w 1578 roku (o czym dowodnie świadczy jego list wprowadzający), mógł zacząć pisać relację z własnej inicjatywy. Choć Broniowski cytuje kilku starożytnych autorów zarówno greckich, jak rzymskich (takich jak Strabon, Klaudiusz Ptolomeusz, Pliniusz Starszy), to jednocześnie nie ulega wątpliwości, że jego głównym źródłem informacji były ustne przekazy

⁷³ *Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς...*, s. 111. Zob. także S. Starowolski, dz. cyt., s. 134. Należy tu zaznaczyć, że w polskim przekładzie niezbyt dokładnie oddano wypowiedź pierwszego historyka literatury polskiej.

⁷⁴ *Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς...*, s. 111; S. Starowolski, dz. cyt., s. 134.

⁷⁵ *Martini Broniovii de Biezdzfedeia [...] Tartariae descriptio*, k. 2r–3r (list dedykacyjny).

⁷⁶ K. Chodynicki, dz. cyt., s. 462.

⁷⁷ Zob. *Podróże i poselstwa polskie do Turcji*, s. 41–61; L. Tardy, I. Vásáry, dz. cyt., s. 213–252.

miejscowej ludności (zarówno chrześcijańskiej, jak i muzułmańskiej) oraz własne obserwacje wizualne⁷⁸. Wśród chrześcijańskich informatorów Broniowskiego byli miejscowi Włosi i Grecy, a także ruscy i ukraińscy kozacy, którzy byli niewolnikami lub jeńcami pojmanymi w trakcie wojny. Świadczą o tym liczne ruskie i ukraińskie terminy oraz toponimy użyte przez Broniowskiego. Za przykład niech posłużą takie terminy jak *Kuiazos* (drukarskie zepsucie zapisu *kniazos*, oddającego staroruski wyraz *князи* ‘książęta’) lub toponimy takie jak *Perekop* (strus. *Перекопъ* zamiast krymskotatarskiego *Or Qapı* czy tureckiego *Or Kapı* / *Or Kapu*), *Mogilij* (strus. *могили* ‘mogiły’), *Horodisae* (strus. *городище* ‘osada obronna, grodziszczce’ w wymowie ukraińskiej) i wiele innych.

W swoim przekazie Broniowski opisuje prawie wszystkie duże miasta i twierdze zarówno tatarskiej, jak tureckiej części Krymu. Według autora *Opisu Tatarii*, w skład Chanatu Krymskiego wchodziły następujące miasta: *Perecopia* (krtat. *Or Qapı*, ukr. i ros. *Perekop*, pol. *Przekop*), *Cosslov* (krtat. *Kezlev*, tur. *Gözleve*, pol. *Kozłów*, ob. Eupatoria), *Baccasaraium* (krtat. *Bağçasaray*, pol. *Bakczysaraj*), *Salaticum* (Salaçıq / Eski Salaçık, ob. Starosielje), *Almassarai* (Alma Saray, ob. opuszczone miejsce blisko obecnej Nowopawłówki), *Cremum* lub *Crimum* (krtat. *Eski Qırım*, ob. Staryj Krym), *Sortassus* (Süyür Taş, ob. Bełokamennie), *Chersonesus* lub *Corsunum* (średniowieczny Chersoń, obecnie dzielnica Sewastopola, pol. *Chersones Taurydski*), *Tassarlaganus* (Tas Dżargan, Taş Yarğan / Taş Carğan, obecnie niezamieszkałe miejsce niedaleko Symferopola).

Broniowski opisuje także miasta należące do ottomańskiej części Krymu zwanej prowincją Kefe (tur. *eyâlet-i Kefê*): *Ingermenum* (tur. i krtat. *İn Kermen*, *İn Kerman*), *Iamboli* lub *Balacheum* (krtat. i tur. *Balıklava* lub *Balıqlava*, pol. *Bałakława*, ob. Balaklava), *Mancopia* lub *Mangutum* (krtat. i tur. *Mangub*, *Mangup*, *Mangup Kale*, ob. niezamieszkałe miejsce), *Cercassigermenum* (tur. *Çerkes Kerman*, krtat. *Eski Kermen*, ob. niezamieszkałe miejsce), *Sidagios* lub *Sudacum* (tur. *Sudağ*, krtat. *Sudaq*, ob. Sudak), *Capha* lub *Theodosia* (średniowieczna *Kaffa*, tur. i krtat. *Kefe*, pol. Teodozja, ob. Feodosija) oraz *Cercum* (tur. *Kerç*, krtat. *Keriç*, ob. Kercz). Ponadto wymienia liczne miejscowości poza Krymem, leżące obecnie na obszarze Ukrainy, Mołdawii, Rumunii lub na Kaukazie. Do nich należą: *Oczacovia* (tur. *Özü*, ukr. *Očakiv*, ros. *Očakov*, pol. *Oczaków*), *Bratislavia* lub *Braslavia* (ukr. *Braclav*, pol. *Braclaw*), *Camenetiam* (ukr. *Kamjanec’ Podil’skij*, pol. *Kamieniec Podolski*), *Brassovia* (rum. *Braşov*, pol. *Braszów*) itd.

Broniowski sam odwiedził większość z krymskich miejscowości, inne zaś opisali mu miejscowi mieszkańcy. Warto zauważyć, że Broniowski w swojej relacji nie wspomniał o trzech ludnych osadach Chanatu Krymskiego: *Qırq Yer* (potem *Qale* lub *Çufut Qale*, ob. opuszczona osada Czufut-Kale), *Ak Mescid*

⁷⁸ Broniowski wyraźnie o tym mówi w liście wprowadzającym, zob. *Martini Broniovii de Biezdzfedeia [...] Tartariae descriptio*, k. 2r–3r.

(krtat. *Aq Mescit*, ob. Symferopol) i Karasu Bazar (krtat. *Qarasu(v)bazar*, ob. Belogorsk). Tego rodzaju luka informacyjna sugeruje, że Broniowski miał ograniczone możliwości poruszania się na obszarze Chanatu Krymskiego i nie mógł odwiedzać wszystkich miejsc, jakie chciał zobaczyć. Jak wyżej wspomniano, Broniowski był zmuszony spędzić kilka miesięcy w Tasz Dżargan w oczekiwaniu na decyzję chana dotyczącą układu pokojowego z Polską. Z drugiej strony, Broniowski zapewniał, że pozwolono mu podróżować i odwiedzać różne miejsca i osady na Krymie, a nawet deklarował, że uzyskał możliwość swobodnej interakcji z mieszkańcami półwyspu⁷⁹.

4. *Tartariae descriptio* Marcina Broniowskiego – edycje z XVI–XVIII wieku

Warto zauważyć, że *Tartariae descriptio*, główna praca Broniowskiego, nie ukazała się za życia autora. Jedyne jego utworem, który został opublikowany przed jego śmiercią (1592), był list dedykacyjny (zob. ilustr. 1) zamieszczony w książce włoskiego lekarza Nicollo Bucelli o królu Stefanie Batorym (1587)⁸⁰.

Oryginalny tekst łaciński *Opisu Tatarii* został dwukrotnie opublikowany w roku 1595 w Kolonii, czyli trzy lata po śmierci autora. Za każdym razem był wydawany wraz z innymi traktatami geograficznymi, związanymi z dziejami Europy Wschodniej, przede wszystkim Polski, Węgier, Mołdawii i Rosji. Badacze historii Krymu zazwyczaj korzystają z wydania, w którym relacja Broniowskiego ukazała się wraz z dwoma traktatami Georga Reicherstorffera opisującymi Siedmiogród i Mołdawię, a nadto z przekazem Georga Wernhera o wodach węgierskich (*De admirandis Hungariae aquis hypomnemation*). Była to prawdopodobnie pierwsza drukowana edycja *Tartariae descriptio* (zob. ilustr. 3).

⁷⁹ Szczegóły dotyczące zawartości *Tartariae descriptio* można odnaleźć w artykułach M. Żarkycha (zob. przyp. 7) i S. Albrechta (zob. przyp. 8), a także w komentarzach do najnowszych przekładów dzieła Broniowskiego, które zostaną przeanalizowane w kolejnych sekcjach.

⁸⁰ M. Broniovius, *Epistola dedicatoria*, k. A₂–A₃.

Ilustracja 3. Strona tytułowa pierwszej edycji *Tartariae descriptio* (Kolonia 1595)

Źródło: ze zbiorów autora

Relacja Broniowskiego ukazała się ponownie w tym samym roku 1595 w innym wydaniu zbiorowym zawierającym główne dzieło Antoniego Possewina (łac. Antonius Possevinus, wł. Antonio Possevino, 1533–1611), znanego dyplomaty, jezuickiego encyklopedysty i bibliografa, który jako legat papieski przebywał w Rosji w latach 1578–1586. Utwór Broniowskiego pt. *Tartariae descriptio* został ponownie wydrukowany w tej samej drukarni z odrębną paginacją odpowiadającą dokładnie składowi z pierwszego wydania⁸¹. Umieszczono go bez zmian wraz z traktatami Reicherstorffera i Wernhera. Można jednak zauważyć niewielką zmianę na stronie tytułowej pracy Possewina, gdzie wskazano, że dołączono do niej *Tartariae descriptio* skomponowaną przez Broniowskiego z Bieździedzy (“Martinus Broniovius de Bieźdzfede”). Można tu zauważyć, że nazwę rodzinnej wsi Broniowskich zmieniono z *Biezdzfede* na *Bieźdzfede*, co pozostaje w większej zgodności z poprawną polską pisownią nazwy wsi Bieździedza. Świadczy to o tym, że wydawca Arnold Mylius dysponował rękopisem relacji Broniowskiego, na którym nazwa rodzimej wsi polskiego dyplomaty została poprawnie zapisana przy użyciu polskich znaków diakrytycznych. Wydaje się, że wydanie zawierające opracowania

⁸¹ Antonii Possevini Societatis Iesu, *Moscovia et alia opera*. [...] *Martini Broniovii de Bieźdzfede, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae descriptio* [...], Officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylij, [Coloniae] 1595.

Possevina ukazało się w większym nakładzie niż *editio princeps*, obejmująca jedynie traktaty Broniowskiego, Reicherstorffera i Wernhera⁸².

Według niektórych bibliografów, *Tartariae descriptio* ukazała się w 1595 roku wraz z kroniką Marcina Kromera *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*⁸³. Twierdzenie to wydaje się błędne, gdyż nie udało się odnaleźć żadnego egzemplarza takiego wydania. Podobnie za błędną należy uznać informację Karola Estreichera, że *Tartariae descriptio* została włączona do kompendium zatytułowanego *Annales sultanorum Othmanidarum*⁸⁴.

Arnold Mylius (1540–1604), wydawca *Tartariae descriptio*, początkowo był drukarzem i księgarzem w oficynie wydawniczej Birckmannów, zatrudnionym w oddziale w Antwerpii (zob. ilustr. 4). Został on następnie mianowany dyrektorem zarządzającym i kierował tym oddziałem przez dość długi czas, aż zdecydował się na przeprowadzkę do Kolonii, gdzie znajdowała się główna siedziba oficyny Birckmannów. Tamże poślubił Barbarę, spadkobierczynię rodziny Birckmanów, a jako doświadczony drukarz przejął cały biznes wydawniczy.

Ilustracja 4. Arnold Mylius (1540–1604), pierwszy wydawca relacji M. Broniowskiego

Źródło: Im Auftrag des Königs: Ein Gesandtenbericht aus dem Land der Krimtataren. Die „*Tartariae Descriptio*“ des Martinus Broniovius (1579), wyd. S. Albrecht, M. Herdick, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2011, tafel 29

⁸² Należy zaznaczyć, że *Moscovia* Antonio Possevina ukazała się w roku 1586 w Wilnie (w drukarni Jana Karcana), a rok później w Antwerpii (w oficynie Christophora Plantina) i w Kolonii (w wydawnictwie Birckmannów). Bardzo szybko (już w 1587 roku) doczekała się także wersji poszerzonej o inne prace (*alia opera*) tego autora.

⁸³ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 13, Akademia Umiejętności, Kraków 1894, s. 358; C. Lepszy, *Bibliographie polonaise d'Etienne Báthory*, [w:] Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie, Imprimerie de l'Université des Jagellons, Cracovie 1935, s. 543; K. Chodynicki, dz. cyt., s. 462.

⁸⁴ K. Estreicher, dz. cyt., s. 358. Zob. także C. Lepszy, dz. cyt., s. 543.

Mylius korespondował z niemieckimi i holenderskimi uczonymi, między innymi ze słynnym kartografem Gerhardem Mercatorem⁸⁵. Utrzymywał także kontakty z polskimi humanistami. W roku 1594 opublikował własne dzieło pt. *Principum et regum Polonorum imagines*⁸⁶, dedykowane kardynałowi Jerzemu Radziwiłłowi (1556–1600). Książka kończy się omówieniem panowania króla Stefana Batorego, co jasno pokazuje, że Mylius interesował się historią Polski tego okresu. Całkiem możliwe, że z tego właśnie powodu zdecydował się na wydanie relacji Broniowskiego, która bezpośrednio wiązała się z historią kontaktów Polski z Chanatem Krymskim za czasów Stefana Batorego.

Pierwsza edycja (*editio princeps*) utworu Broniowskiego (1595) zawierała także opis innych regionów takich jak Rosja, Węgry, Transylwania, Mołdawia i Krym. Chodynicki zasugerował, że opisy Węgier, Mołdawii i Siedmiogrodu znalazły się w jednej księdze ze względu na zainteresowania Habsburgów tymi krajami⁸⁷. Włączenie Rosji i Krymu świadczy o tym, że europejska publiczność chciała lepiej poznać dwie szybko rozwijające się i mało znane potęgi: Rosję Moskiewską i Chanat Krymski. Zainteresowania geopolityczne szczególnie wyraźnie widać w kolejnej edycji zbiorowej z roku 1630, w ramach której wydrukowano *Opis Tatarii* Broniowskiego wraz z kilkoma innymi traktatami o Rosji i Krymie. Wszystkie wcześnie nowożytnie wydania łacińskie *Tartariae descriptio* z niewielkimi wariacjami opierają się na edycji Arnolda Myliususa z 1595 roku. Prowadzi to do przypuszczenia, że w 1578 roku powstał tylko jeden rękopis relacji Broniowskiego, który został udostępniony Myliusowi. Rękopis został uzupełniony listem do króla Stefana Batorego, napisanym, jak wcześniej wspomniano, już po skomponowaniu relacji, w dniu 1 stycznia 1579 roku we wsi Tasz Dżargan na Krymie.

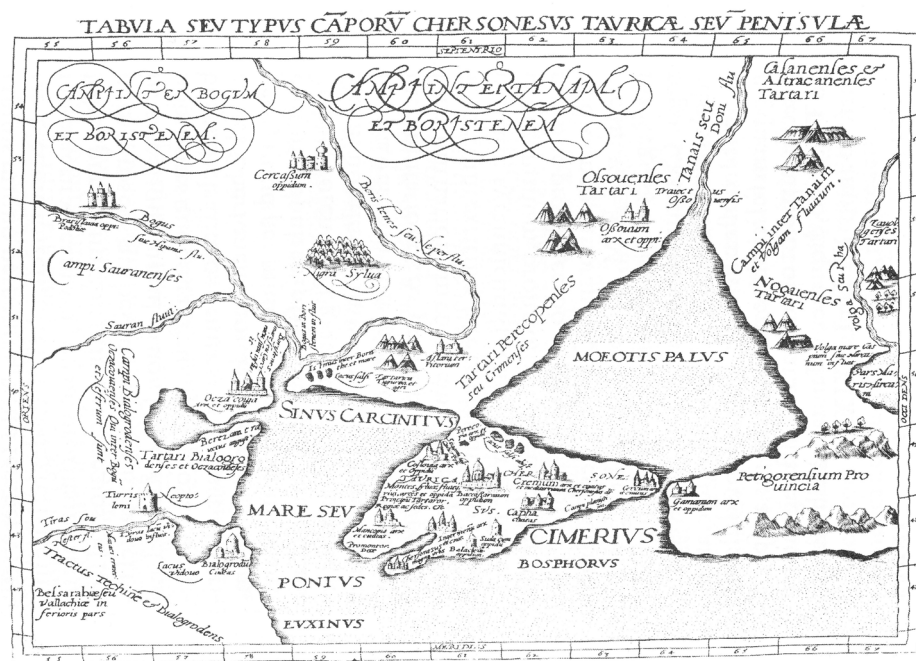
Niepewna jest tożsamość autora bardzo intrygującej i pouczającej mapy Krymu i regionów sąsiednich, która została dołączona do pierwodruku *Tartariae descriptio* (por. ilustr. 5). Mapa ta nie była wcześniej publikowana, co sugeruje, że powstała prawdopodobnie w celu zilustrowania podróźniczej relacji Broniowskiego. Nie ulega wątpliwości, że mapa w pewnym stopniu opierała się na informacjach polskiego dyplomaty, gdyż większość nazw miejscowych umieszczonych na niej powiela toponimy wymienione w opisie Tatarii. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, by sam Broniowski odpowiadał za jej kompozycję. Moim zdaniem, mapa została przygotowana w latach dziewięćdziesiątych XVI wieku przez jakiegoś profesjonalnego kartografa do zilustrowania dzieła Broniowskiego. Przy sporządzeniu mapy ów kartograf posłużył się terminologią i danymi, które znalazł w relacji posła. Ten sam nieznany kartograf wykonał także inne mapy, ilustrujące inne traktaty

⁸⁵ Zob. S. Albrecht, *Die „Tartariae descriptio”... aus dem Krimkhanat*, s. 163, przyp. 50.

⁸⁶ A. Mylius, *Principum et regum Polonorum imagines ad vivum expressae*, Officina Birkmannica, Coloniae 1594.

⁸⁷ K. Chodynicki, dz. cyt., s. 462.

w zbiorowym wydaniu kolońskim z 1595 roku. Mapa Krymu została ponownie opublikowana w osiemnastowiecznych wydaniach *Tartariae descriptio*⁸⁸.

Ilustracja 5. Mapa Krymu i sąsiednich regionów załączona do pierwszej edycji *Tartariae descriptio* (Kolonia 1595)

Źródło: zbiory własne autora

W roku 1630 w Lejdzie firma wydawnicza rodziny Elzevir (Elsevier) wydrukowała *Tartariae descriptio* wraz z szeregiem innych znaczących źródeł dotyczących Rosji i Chanatu Krymskiego. Tom zbiorowy, w którym ponownie opublikowano relację Broniowskiego, nosił tytuł *Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria* (zob. ilustr. 6). Księga była podzielona na dwie części: *Moscoviae descriptio* oraz *Tartariae descriptio*. Wydrukowano ją bez map i ilustracji, ale z indeksem na końcu⁸⁹.

⁸⁸ Martini Broniovii de Biezdfeadea, Stephani I. Poloniae regis nomine bis in Tartariam legati, descriptio Tartariae ad primam editionem Coloniensem anni MDXCV. denuo recognita et emendata, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, vol. 1, ed. J.G. Schwandtner, Impensis Ioannis Pauli Kraus, Vienna 1746, s. 811–841. Mapa została dołączona w formie wklejki pomiędzy stronicami 810 i 811.

⁸⁹ Księga zatytułowana *Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria* zawierała kilka ważnych traktatów łańskich (w tym utwór Broniowskiego) oraz fragmenty większych prac historyczno-geograficznych informujących o Krymie. Część z nich była już wcześniej publikowana, inne ukazały się po

Również tytuł samej relacji został nieco zmodyfikowany i skrócony: *Tartaria*⁹⁰. Krótką przedmowę do książki stworzyli dwaj holenderscy redaktorzy Nicolas van den Boekhorst (ca. 1580–1641) oraz Cornelis Musch (1592–1650).

Ilustracja 6. Karta tytułowa monografii zbiorowej (Leiden 1630), w ramach której opublikowano trzecie wydanie *Tartariae descriptio* Marcina Broniowskiego

Źródło: ze zbiorów autora

Tekst wydania *Tartariae descriptio* z roku 1630 opierał się bez wątpienia na edycji Myliususa z 1595 roku. Lejdeńscy redaktorzy skrupulatnie przeczytali dzieło, wprowadzając szereg zmian. Słowo *et* we wszystkich podtytułach zostało zastąpione symbolem &, natomiast inicjalna litera „v” została zastąpiona tam, gdzie potrzeba, przez „u”. Zmodyfikowano także interpunkcję, a niektóre toponimy lekko zniekształcono. Sam tekst relacji Broniowskiego nie uległ skróceniu, lecz holenderscy edytorzy pominęli list wprowadzający adresowany do króla Stefan Batorego, indeks oraz uwagi marginalne pojawiające się przed każdą sekcją w kolońskiej edycji z 1595 roku.

raz pierwszy i jedyny. Książkę należy uznać za pierwsze łańskojęzyczne kompendium źródeł o Krymie, jakie ukazało się w Europie w dobie wczesnonowożytnej.

⁹⁰ Martini Broniovii de Bezdzfede, ad Tartarum legati, *Tartaria*, [w:] *Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria*, Officina Elzeviriana, Lugduni Batavorum 1630, s. 254–327.

Tartariae descriptio została ponownie przedrukowana przez Johanna Georga Schwandtnera w Wiedniu w roku 1746 w zbiorze traktatów związanych z historią Węgier. Chociaż w wydaniu wiedeńskim podano, że oryginalna edycja kolońska z roku 1595 została „na nowo przejrzana i poprawiona” („denuo recognita et emendata”) wydaje się, że poprawki są minimalne lub wcale ich nie ma. Tekst łaciński przedrukowano za pierwszym wydaniem, utrzymując uwagi na marginesie oraz list wprowadzający⁹¹. Warto zauważyć, że w tej edycji relacja Broniowskiego nosi tytuł *Descriptio Tartariae*. Ten sam tytuł pojawia się także w późniejszych wydaniach tego zbioru⁹². O ile nam wiadomo, dwie edycje kolońskie (1595), jedna lejdeńska (1630) i dwie wiedeńskie (1746, 1765) są jedynymi znaczącymi wydaniem łacińskiego oryginału *Tartariae descriptio*, jakie pojawiły się w dobie wczesnonowożytnej (XVI–XVIII wieku).

5. *Tartariae descriptio* Marcina Broniowskiego: tłumaczenia obcojęzyczne

Publikacja tak ważnego źródła jak *Tartariae descriptio* nie umknęła uwadze europejskiej społeczności, która chętnie czytała je w innych językach niż łacina. Pierwsza częściowa translacja, a raczej parafraza pracy Broniowskiego, ukazała się w Polsce w ojczystym języku autora około 1620 roku⁹³. Na stronie tytułowej niewielkiej książeczki nie wskazano, kiedy i gdzie została ona wydrukowana. W związku z tym, część badaczy postuluje, że opublikowano ją w Zamościu w 1624 roku⁹⁴. Inni uczeni i bibliografowie uważają jednak, że omawiany druk ulotny ujrzał światło dzienne znacznie wcześniej, zaraz po opisanej w niej bitwie pod Cecorą (rum. *Țuțora*)⁹⁵.

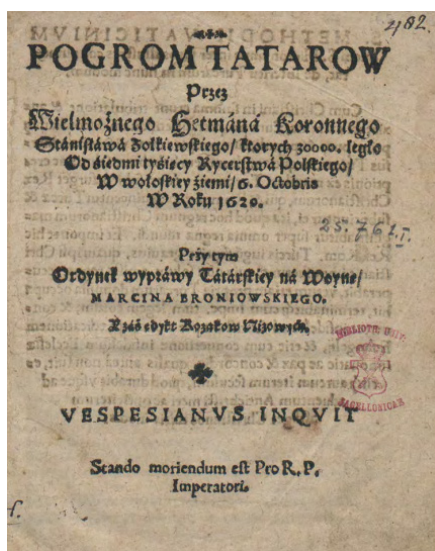
⁹¹ Martini Broniovii de Biezdzfede... (1746), s. 811–841.

⁹² Martini Broniovii de Biezdzfede, Stephani I. Poloniae regis nomine bis in Tartariam legati, *Descriptio Tartariae ad primam editionem Coloniensem anni MDXCV. denuo recognita et emendata*, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, ed. J.G. Schwandtner, Impensis Ioannis Pauli Kraus, Vienna 1765, s. 247–298.

⁹³ Pogrom Tatarów.....

⁹⁴ M. Kizilov, *On Two New Translations...*, s. 475.

⁹⁵ Zob. V.I. Eumyan'kou, *Hetman vjaliki karonny Stanisław Zhałkieuski: abminayuchy sumnyya nawi-ny*, [w:] *Vostochnoslavyanskie yazyki i literatury v evropejskom kontekste – V. Sbornik naucznykh statej*, red. E.E. Ivanov, MGU imeni A.A. Kuleshova, Mohilev 2018, s. 318.

Ilustracja 7. Strona tytułowa tekstu okolicznościowego zawierającego polski przekład fragmentów dzieła Broniowskiego

Źródło: *Pogrom Tatarow...* (ok. 1620–1624). Egz. BJ St. Dr. 25761 I

W dziewiętnastowiecznym przedruku zabrakło jednostronicowego wstępu łacińskiego, który występował w zamojskiej edycji⁹⁶. Jak wskazano na stronie tytułowej, ten ciekawy druk ulotny składał się z trzech odrębnych części: [1] *Pogrom Tatarow* – opis zwycięskiej bitwy hetmana Stanisława Żółkiewskiego przeciw krymskim Tatarom w dniu 6 października 1620 roku; [2] *Ordynek wyprawy Tatarskiej na wojnę* – opis porządku, w jakim oddziały tatarskie wyruszają na wojnę autorstwa Marcina Broniowskiego; [3] *Edykt Kozaków Nizowych* – jednoakapitowa notatka o sposobie, w jaki ukraińscy kozacy wzywali ochotników do walki z Turkami. Co ciekawe, ten krótki fragment został napisany nie w języku polskim, lecz w archaicznym języku ukraińskim, zapisanym alfabetem łacińskim.

Choć polska translacja (czy raczej parafraza) *Opisu Tatarii* zajmuje drugą połowę druku ulotnego, dane Broniowskiego o księciu litewskim Witoldzie jako mistrzu Polaków przeciwko Tatarom są reprodukowane na pierwszej stronie publikacji. Z *Tartariae descriptio* przejęto jedynie kilka wybranych fragmentów, zwłaszcza takich, które nawiązywały do tradycji militarnych i codziennych czynności krymskich Tatarów⁹⁷. Anonimowy autor dziełka nie miał, jak się wydaje, zbyt dużego

⁹⁶ Zob. *Biblioteka starożytnych pisarzy polskich*, t. 3, red. K.W. Wójcicki, Nakładem S. Orgelbranda, Warszawa 1854, s. 223–247.

⁹⁷ Przełożono (sparafrazowano) siedem następujących sekcji: (I) *O Wyprawie na Wojnę Tatarow Prędkości*; (II) *Tatarskiego ciągnięcia Ordynek*; (III) *Pod Zamki jako się sprawują*; (IV) *O Kotarach Tatarskich*; (V) *Tauryckich Tatarow Woysko*; (VI) *Ztoczenie Bitwy y Szykowanie woyska iakie iest*;

doświadczenia w posługiwaniu się łaciną. To przypuszczenie może wyjaśniać, dlaczego w niektórych przypadkach polski tekst zniekształcił pierwotne dane przekazane w łacińskim oryginale. Wydaje się, że nieznany autor tej parafrazy czasami dodawał własne opinie o Tatarach, a także według własnego uznania skracał lub przerabiał wiadomości podane przez Broniowskiego. W rezultacie nasuwa się oczywista konkluzja, że polskiej wersji z lat dwudziestych XVII wieku nie można uznać za poprawne tłumaczenie łacińskiego dzieła, czy też jego wybranych fragmentów.

W roku 1625 ukazał się przekład *Tartariae descriptio* na archaiczną siedemnastowieczną angielszczyznę, wydany jako rozdział XXI części trzeciej monografii Samuela Purchasa pt. *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes*⁹⁸. Translacja ta była później wielokrotnie przedrukowywana przy różnych okazjach⁹⁹.

Ilustracja 8. Samuel Purchas (ok. 1577–1626) w wieku 48 lat (1625). Autor nieznan

Źródło: domena publiczna, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_of_Samuel_Purchas_-_Purchas_his_Pilgrimes_-_engraved_title_page_dated_1624.png

(VII) O *Dziale Więźniów na Gránicy Tátárskiej*. Można zauważyć, że te sekcje reprezentują mniej niż połowę odpowiedniego przekazu Broniowskiego. Ponadto każda z tych sekcji została poważnie skrócona.

⁹⁸ Collections out of Martin Broniovius de Biezerfedea [sic!] sent Ambassadour from Stephen King of Poland to the Crim Tartar: Contayning a Description of Tartaria, or Chersonesus Taurica, and the Regions subject to the Perecop or Crim Tartars, with their Customes private and publike in Peace and Warre, [w:] *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes in Five Bookes*, part 3, printed by William Stansby for Henry Fetherstone, London 1625, s. 632–643.

⁹⁹ Np. S. Purchas, *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others*, t. 13, James MacLehose and Sons, Glasgow 1906, s. 461–491. Dodam, że najnowszy reprint tej edycji ukazał się w 2018 roku.

Ilustracja 9. Mapa J. Hondiusa dołączona do angielskiego przekładu dzieła M. Broniowskiego
Źródło: ze zbiorów autora

W angielskiej edycji nie wskazano nazwiska tłumacza. Można jednak przypuszczać, że był nim sam Richard Hakluyt lub Samuel Purchas (zob. ilustr. 8) lub ktoś inny, komu zlecono wykonanie przekładu. Tekst relacji Broniowskiego o Krymie został przełożony w całości i zaopatrzony adnotacjami w marginaliach. Z drugiej jednak strony, relacja nie została podzielona na mniejsze sekcje w podobny sposób jak to uczyniono w edycji łacińskiej. Notki nie odpowiadają łacińskiemu

oryginałowi, stanowią zatem element dodany wtórnie przez tłumacza lub edytora. List wprowadzający do króla Stefana Batorego został pominięty, a oryginalną mapę Krymu i ziem sąsiednich zastąpiono inną mapą zatytułowaną *Taurica Chersonesus* (tj. Półwysep Krymski), opracowaną przez holendersko-flamandzkiego kartografa Jodocusa Hondiusa (zob. ilustr. 9). Chociaż ten przekład pomógł angielskiemu czytelnikowi zapoznać się z relacją Broniowskiego, to obecnie nie spełnia on standardów tłumaczenia naukowego i dlatego nie powinien być stosowany przez współczesnych badaczy.

W roku 1839 bułgarski pedagog i reformator Dimitar S. Mutev (1818–1864), który był stałym mieszkańcem Imperium Rosyjskiego, dokonał pierwszego przekładu łacińskiej relacji Broniowskiego na język rosyjski. Translacja ta do tej pory nie została wydana. Zdaniem Aleksandra Rystenka, rękopis zawierający tłumaczenie Muteva był w roku 1910 przechowywany w Bibliotece Odeskiego Towarzystwa Historii i Starożytności pod sygnaturą III.17.150¹⁰⁰. Niestety, dalsze losy tego manuskryptu, jego obecny status i miejsce przechowywania, pozostają nieznane.

W roku 1867 ukazał się drukiem rosyjski przekład znanego odeskiego filologa Iosifa Szerszeniewicza (1819–1894) z komentarzami historyka Nikołaja Murzakiewicza¹⁰¹. Wspólna praca obu tych autorów umożliwiła szerokiemu gronu rosyjskich badaczy i zapaleńców zainteresowanych studiami krymskimi dogłębne poznanie utworu Broniowskiego. Chociaż tłumaczenie zostało dokonane zgodnie z ówczesnymi standardami, to daleko mu do wymagań stawianych przekładom naukowym. Niektórych zdań nie przełożono dosłownie, często też pomijano wyrażenia niejasne¹⁰². Tytuł *Tartariae descriptio* (dosłownie: *Opis Tatarii*) oddano niedokładnie jako *Описание Крыма* (tj. *Opis Krymu*). Rosyjska translacja nie zawierała ani zapisów marginalnych z pierwszego wydania (1595), ani załączonej tam mapy (zob. ilustr. 5). List wprowadzający skierowany do króla Stefana Batorego został przesunięty na koniec rosyjskiej adaptacji. Można to wiązać z faktem, że odeski tłumacz rozpoczął pracę translacyjną na bazie wydania z roku 1630, które nie posiadało ani marginaliów, ani epistolograficznego wstępu, i dopiero później sięgnął po edycję kolońską z roku 1595 lub edycję wiedeńskie (1746, 1765). Pomimo potrzeby sporządzenia nowego tłumaczenia literackiego opatrzonego komentarzem naukowym, przekład Szerszeniewicza był wielokrotnie wznawiany bez żadnych

¹⁰⁰ A.V. Rysenko, *Rukopisy, prinadlezhashchie biblioteke imperatorskogo Odesskogo obshchestva i drevnostej*, „Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej” 1910, t. 28, nr 2, s. 96.

¹⁰¹ M. Bronevskij, dz. cyt., s. 333–367.

¹⁰² Na różnorakie mankamenty tłumaczenia Szerszeniewicza zwracali uwagi liczni badacze historii Krymu, np. N.L. Ėrnt, *Ėski-kermen i peshchernye goroda Kryma*, „Izvestija Tavricheskogo obshchestva istorii, arkheologii i ètnografii” 1929, t. 3, s. 16.

poprawek aż do roku 1991. Jeden z przedruków otrzymał jednak dodatkowe komentarze przygotowane przez Aleksandra Gercena¹⁰³.

W roku 1970 ukazało się pierwsze tureckie tłumaczenie *Tartariae descriptio*, którego autorem był Kemal Ortaylı¹⁰⁴. Niestety, jego translacja nie opierała się na łacińskim oryginale, lecz na dziewiętnastowiecznym przekładzie rosyjskim Iosifa Szerszeniewicza. W rezultacie, turecki tłumacz powtórzył wszystkie błędy i nieścisłości rosyjskiego pierwowzoru. Co więcej, Ortaylı wprowadził tytuł *Kırım* (dosłownie 'Krym') zamiast *Tartariae descriptio* (pol. *Opis Tatarii*). Do książki dołączono kilka czarno-białych fotografii krymskich zabytków, lecz – jak w rosyjskim wzorcu – pominięto mapę Krymu, która znajdowała się w *editio princeps* (zob. ilustr. 5).

W pierwszej dekadzie XXI wieku kilka europejskich ekspedycji archeologicznych uczestniczyło w międzynarodowych wykopaliskach na Krymie. W latach 2006–2008 na terenie „jaskiniowego miasta” Mangup i w jego najbliższych okolicach Römisch-Germanisches Zentralmuseum w Moguncji (ob. Leibniz-Forschungsinstitut für Archäologie, Mainz) pod kierownictwem prof. Falka Daima realizowało międzynarodowy projekt krymsko-niemiecko-polski, którego założenia i rezultaty zostały opublikowane w tomie zbiorowym¹⁰⁵. W projekcie chodziło nie tylko o wykopaliska, gdyż w monografii opublikowano także prace historyczne, pomiary stanowisk archeologicznych oraz studia nad strukturami osadniczymi i krajobrazem. Zachodni badacze szybko zorientowali się, że relacja Broniowskiego stanowi jedno z najważniejszych źródeł do średniowiecznej i wczesnonowożytnej historii Krymu, a jednocześnie dostrzegli potrzebę posiadania wysokiej klasy tłumaczenia akademickiego z nowymi komentarzami. W efekcie tych działań dwie współczesne translacje pojawiły się w Niemczech i w Polsce niemal jednocześnie.

Niemiecka edycja *Tartariae descriptio* zawiera oryginalny tekst źródłowy, jego niemiecką translację opatrzoną komentarzami¹⁰⁶, a także kilka artykułów poświęconych Broniowskiemu, jego podróżniczej relacji i biografii. Ilustracje wysokiej jakości pomagają czytelnikowi, który nie jest zaznajomiony z historią Krymu, wyobrazić sobie miasta i wsie opisywane przez polskiego podróżnika. Niestety, ani

¹⁰³ A.V. Rystenکو, *Rukopisy, prinadlezhashchie biblioteke imperatorskogo Odesskogo obshchestva i drevnostej*, „Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej” 1910, t. 28, nr 2, s. 96.

¹⁰⁴ M. Bronevskiy, *Kırım*.

¹⁰⁵ S. Albrecht, F. Daim, M. Herdick, *Die Höhsiedlungen im Bergland der Krim. Umwelt, Kulturaustausch und Transformation am Nordrand des Byzantinischen Reiches*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2013.

¹⁰⁶ *Im Auftrag des Königs: Ein Gesandtenbericht aus dem Land der Krimtataren. Die „Tartariae Descriptio” des Martinus Broniovius (1579)*, wyd. S. Albrecht, M. Herdick, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2011, s. 45–121. W tej edycji łaciński tekst i niemiecki przekład pojawiają się odpowiednio na stronach parzystych i nieparzystych.

niemiecki przekład, ani łaciński tekst nie obejmują marginaliów Broniowskiego, zamieszczonych w wydaniu z 1595 roku.

W polskiej edycji można wyróżnić następujące części: artykuł wprowadzający Stefana Albrechta¹⁰⁷, reprintowane faksymile pierwszej łacińskiej edycji z roku 1595, polskie tłumaczenie dokonane przez Ewę Śnieżewską, komentarze krymskiego historyka Aleksandra Gercena oraz ilustracje¹⁰⁸. Polskie wydanie wiernie odtwarza układ oryginalnej książki, gdyż wprowadza marginalia Broniowskiego starannie powtórzone za *editio princeps*.

Obie edycje dwujęzyczne, wydane w roku 2011, zawierają współczesne tłumaczenie tego kluczowego źródła, uzupełnione istotnymi uwagami krytycznymi, artykułami uzupełniającymi, a nadto historycznymi i rzeczowymi komentarzami, przywołującymi aktualną bibliografię odpowiednich badań krymskich, między innymi prace opublikowane w języku rosyjskim, polskim i ukraińskim¹⁰⁹.

6. Wpływ *Tartariae descriptio* na europejską myśl historyczno-geograficzną w dobie wczesnonowożytnej

Dopiero w XIX wieku opracowanie Broniowskiego stało się obowiązkową lekturą dla każdego zainteresowanego historią Krymu. Jednak we wczesnonowożytnej dobie jego praca nie zyskała szerszej popularności. Tylko nieliczni autorzy w swoich publikacjach wykorzystali wiadomości zaczerpnięte z *Tartariae descriptio*.

Pierwsza książka, wykorzystująca dane przejęte z *Tartariae descriptio*, została opublikowana w roku 1598, zaledwie trzy lata po wydaniu relacji Broniowskiego. Praca nosiła tytuł *De Tartaris diarium* („Zapiski o Tatarach”) i wyszła spod pióra szkockiego badacza Williama Bruce’a (Guilielmus Brussius Scotus po łacinie), który był profesorem prawa rzymskiego w Akademii Zamojskiej w latach dziewięćdziesiątych XVI wieku, a w pierwszej dekadzie XVII stulecia pracował jako agent państwowy w Gdańsku¹¹⁰. Relacja Broniowskiego nie była jedynym źródłem informacji, z którego Bruce czerpał wiedzę na temat regionu krymskiego. Sam

¹⁰⁷ S. Albrecht, *Życie...*, s. 13–23.

¹⁰⁸ Zob. M. Broniewski, *Tartariae descriptio. Opis Tatarii...*

¹⁰⁹ Szczegółowe omówienie obu tych tłumaczeń zamieszczam w innym artykule, zob. M. Kizilov, *On Two New Translations...*, s. 475–479.

¹¹⁰ Biografię W. Bruce’a szerzej przedstawiają wcześniejsi badacze: H. Zins, *Polska w oczach Anglików XIV–XVI wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974, s. 194–196, 262–263; S. Kot, *Polska złotego wieku a Europa*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 52–57, 642–646. Zob. także *Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici*, pars 1: *Relation of the State of Polonia and the United Provinces of That Crown Anno 1598*, wyd. C.H. Talbot, Institutum Historicum Polonicum Romae, Roma 1965, s. XI–XV.

uczony uznawał wartość innych źródeł¹¹¹, cytując ustne przekazy Włocha Antoniego Spinoli, który z ramienia chana krymskiego Gazi II Gireja pełnił funkcję ambasadora w Polsce¹¹². Z tego powodu traktat Bruce'a nie zawsze jest spójny co do nazewnictwa i wiadomości. Zawiera on nie tylko dane zapożyczone z *Tartariae descriptio*, lecz także wiadomości, które szkockiemu prawnikowi dostarczył Antonio Spinola. Chociaż Bruce nie wymienia imienia Broniowskiego, to zawartość jego opracowania dowodnie świadczy, że opierał się na przekazie polskiego dyplomaty. Krymskie nazwy miejscowe użyte przez Bruce'a są niemal identyczne z toponimami Broniowskiego (np. łac. *Baccasaraia* odnosi się do Baczysaraju; *Ingermenum* do Inkermanu, a *Cosslovnia* oddaje krymskotatarską nazwę miejscową *Kezlev*)¹¹³.

W tym samym mniej więcej czasie powstała kolejna praca nawiązująca do relacji Broniowskiego. Był to traktat historyczno-geograficzny pt. *Relation of the State of Polonia and the United Provinces of That Crown Anno 1598*, opublikowany po raz pierwszy w 1965 roku na podstawie tylko jednej wersji rękopiśmiennej, której twórca rozprawy nie został wskazany¹¹⁴. W konsekwencji wśród historyków nie było zgody co do tożsamości autora. Niektórzy uczeni sugerowali, że dzieło to napisał angielski dyplomata George Carew, inni z kolei przypisywali je Williamowi Bruce'owi¹¹⁵. Niedawne jednak badania Sebastiana Sobeckiego¹¹⁶, oparte na dwóch dodatkowych kopiach rękopiśmiennych, jednoznacznie wykazały, że autorem traktatu był angielski polityk John Peyton (1579–1635). Zdaniem Sobeckiego, młody polityk zaczął pisać traktat w roku 1598, a zakończył go pięć lat później (1603). Tekst, napisany mieszaniną średniowiecznej łaciny i archaicznej angielszczyzny, zawiera obszerny podrozdział poświęcony krymskim Tatarom („Crijm Tartars”). Chociaż Peyton nigdzie nie wskazał na dzieło Broniowskiego jako źródło

111 *Guilielmii Brussii Scoti De Tartaris diarium*, apud heredes Andreae Wecheli, Claudium Marnium et Ioannem Aubrium, Frankfurti 1598, s. 3.

112 Wydaje się, że Antonio Spinolę należy identyfikować z posłem i ambasadorem chana krymskiego wymienionym w polskich dokumentach pod imieniem *Anton*. Był on zatrudniony jako dyplomata na dworze chana przez bardzo długi czas, przynajmniej od roku 1583 do 1602, zob. K. Pułaski, dz. cyt., s. 469; AGAD, ASK, oddz. 2: Rachunki poselstw, t. 14, k. 27–38v, 71–83, 89–115, 151–163v.

113 Więcej szczegółów dotyczących informacji o Krymie, pozyskanych przez Bruce'a, podaje M. Kizilov, *Noord en Oost Tartarye by Nicolaes Witsen. The First Chrestomathy on the Crimean Khanate and its Sources*, [w:] *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*, s. 177–179.

114 *Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici...*

115 Zob. *Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici*, s. XI–XV; M. Kizilov, *Noord...*, s. 178–179.

116 S. Sobecki, *John Peyton's A Relation of the State of Polonia and the Accession of King James I, 1598–1603*, „The English Historical Review” 2014, t. 129, nr 540, s. 1079–1097; tenże, *A New Manuscript of John Peyton's A Relation of the State of Polonia (1599–1619)*, „The Library” 2015, t. 16, nr 1, s. 80–87.

pozyskanych informacji o Krymie, wpływ *Tartariae descriptio* na jego pracę jest oczywisty. Wiele fragmentów zostało przetłumaczonych na język angielski niemal słowo w słowo. Za doskonały przykład może służyć rozdział Broniowskiego pt. *Successorem perpetuum regni Tartari eligunt* zestawiony z wersją Peytona zatytułowaną *The State of Succession*¹¹⁷.

Z relacji Broniowskiego korzystał także Jacques Auguste de Thou (1553–1617), francuski historyk, kolekcjoner książek i przewodniczący parlamentu paryskiego, publikujący po łacinie jako Jacobus Augustus Thuanus. Włączył on dane przejęte z dzieła Broniowskiego do trzeciego tomu monumentalnego kompendium pt. *Historia sui temporis*, opublikowanego po raz pierwszy w 1607 roku. De Thou nie tylko wymienia nazwisko Broniowskiego (w jego łacińskiej wersji: Martinus Broniovius) w XVII rozdziale księgi LXVII, lecz także obszernie powołuje się na dane pozyskane z *Tartariae descriptio*¹¹⁸. Zaskakuje nas fakt, że francuski historyk na początku księgi LXVII nie wymienia Broniowskiego wśród wykorzystanych źródeł. Zamiast niego podaje jakiegoś Georgiusa Bruschiusa jako główne źródło swoich informacji¹¹⁹. To imię jest zapewne zniekształceniem Brussiusa, czyli Williama Bruce’a, publikującego pod łacińskim imieniem Guilielmus Brussius, którego traktat o Krymie poddałem wcześniejszej analizie. Istotnie, można odnotować, że de Thou w dziele *Historia sui temporis* posługiwał się toponimami przejętymi zarówno z Broniowskiego, jak i Bruce’a. Wydaje się, że sięgnął do dzieł obu tych autorów.

Pisma słynnego kapitana Johna Smitha (1580–1631), angielskiego żołnierza, odkrywcy, gubernatora i admirała Nowej Anglii, stanowią chyba najbardziej znane i rzucające się w oczy świadectwo niewłaściwego wykorzystania dzieła Broniowskiego pt. *Tartariae descriptio*. Nie ulega wątpliwości, że kapitan Smith (zob. ilustr. 10) odbył wiele podróży zarówno po Europie, jak po Ameryce Północnej i przeżył mnóstwo niezwykłych przygód. Z drugiej strony zauważono, że znaczna część jego opowieści wydaje się w całości lub w znacznym stopniu wymyślona lub świadomie zniekształcona.

¹¹⁷ Martini Broniovii de Biezdzfedeo [...] *Tartariae descriptio*, k. 14; *Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici*, s. 155–159.

¹¹⁸ *Iac. Augusti Thuani Historiarum sui temporis*, t. 3, Samuel Buckley, London 1733, s. 654–656.

¹¹⁹ Tamże, s. 635.

Ilustracja 10. Kapitan John Smith (1580–1631) jako admirał Nowej Anglii. Rys. Johan Barra (1581–1634)

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Houghton_STC_22790_-_Generall_Historie_of_Virginia,_New_England,_and_the_Summer_Isles,_John_Smith.jpg

Kapitan Smith twierdził przykładowo, że w roku 1603 spędził jakiś czas na Krymie jako niewolnik. Ale jego opis krymskich Tatarów i Tatarii jest całkowicie pozbawiony oryginalnych danych i w całości opiera się na doniesieniach innych osób (William de Rubruquis, Anthony’ego Jenkinsona, Williama Biddulpha i Marcina Broniowskiego)¹²⁰. Samuel Purchas opublikował relacje tych autorów w języku angielskim w Londynie w latach dwudziestych XVII wieku, a zatem kilka lat przed publikacją przygód Smitha w 1630 roku. Angielski pisarz wykorzystał ich przekazy, lecz nie wymienił źródeł, z których pozyskał dane. Można zasadnie stwierdzić, że podróżnicza opowieść Smitha dotycząca jego przygód na Krymie jest pozbawiona oryginalnych elementów, np. tatarskich lub tureckich nazw własnych i pospolitych, a także innych lokalnych detali, co mogłoby sugerować, że kapitan nigdy nie przebywał na Krymie.

¹²⁰ *The True Travels, Adventures, and Observations of Captaine John Smith in Europe, Asia, Affrica, and America, from Anno Domini 1593 to 1629*, printed by J.H. for Thomas Slater, London 1630, s. 853–865. Zob. też najnowszą edycję: *The Complete Works of Captain John Smith (1580–1631) in Three Volumes*, t. 3, red. P.L. Barbour, University of North Carolina Press, Chapel Hill and London 2011, s. 182–200, 355–359.

Ilustracja 11. Martin Zeiller (1589–1661). Rys. Andreas Kohl (zm. 1657)

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Martin_zeiller.jpg

Skrupulatną i obszerną eksplikację odnoszącą się do *Tartariae descriptio* opublikował po niemiecku Martin Zeiller (1589–1661), wybitny erudyta, pisarz, geograf i tłumacz (zob. ilustr. 11), który zapoznał się z relacją Broniowskiego w wydaniu łacińskim z 1595 lub 1630 roku¹²¹. Zeiller wskazał Broniowskiego jako źródło swoich wiadomości i przedstawił krótkie podsumowanie treści jego dzieła w formie dialogu pomiędzy dwoma wymyślanymi rozmówcami, tj. Czechem o imieniu Wacław i Polakiem o imieniu Stanisław¹²². Niemiecki uczony wykorzystał informacje przejęte z dzieła *Tartariae descriptio* do omówienia historii Wschodu w szerszym kontekście.

¹²¹ Więcej danych o M. Zeillerze podaje W. Pagórski, *Rzeczpospolita Obojga Narodów w dziełach Martina Zeillera (1589–1661)*, „Przegląd Zachodni” 2017, nr 3(364), s. 55–73. Przedruk angielski: tenże, *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Works of Martin Zeiller (1589–1661)*, „Przegląd Zachodni” 2018, wyd. specjalne, s. 151–169.

¹²² M. Zeiller, *Ein Hundert Dialogi, oder Gespräch (von unterschiedlichen Sachen) zu erbaulicher Nachricht*, in Verlegung Johann Görlins, [Ulm] 1653, s. 494–503.

Powyżsi autorzy zachodnioeuropejscy byli jedynymi, jak się zdaje, ważnymi pisarzami działającymi w XVI i XVII wieku, którzy zauważyli *opus magnum* Broniowskiego i wykorzystali to dzieło w mniejszym lub większym stopniu.

7. Podsumowanie rozważań. Wnioski końcowe

W artykule na nowo przeanalizowałem życiorys polskiego podróżnika i dyplomaty Marcina Broniowskiego (zmarłego 21 września 1592 roku w Warszawie), autora powstałego w roku 1578 dzieła pt. *Tartariae descriptio* (1578), zawierającego klasyczny opis szesnastowiecznego Krymu, uwzględniający ważniejsze miasta, ludność i militarny potencjał Chanatu Krymskiego. Przeglądając polskie źródła archiwalne, natrafiłem na trzy autentyczne listy autora *Opisu Tatarii* napisane po polsku. Wszędzie zapisał swoje nazwisko jako „Marcin Broniowski”¹²³. Na tej podstawie doszedłem do wniosku, że nazwisko podróżnika brzmiało *Broniowski*, a nie *Broniewski*, jak jeszcze do niedawna sądzono.

We wstępnej, epistolograficznej części *Tartariae descriptio* sam Broniowski deklaruje, że był dwukrotnie wysyłany na Krym jako poseł. I niemal każdy badacz historii Krymu zakładał na tej podstawie, że te dwie wizyty były jedynymi pobytami polskiego dyplomaty na Krymie. Autorska deklaracja odzwierciedla jednak sytuację z dnia 1 stycznia 1579 roku, kiedy list do króla Stefana Batorego został napisany, a następnie włączony w formie wstępu do *Tartariae descriptio*. Z dokumentacji odnalezionej przeze mnie w polskich archiwach wynika, że po 1 stycznia 1579 roku Broniowski był kilkakrotnie wysyłany na Krym. Okazało się, że Broniowski odwiedził Krym co najmniej siedem razy w następujących latach: 1578–1579 (dwukrotnie), 1583, 1584, 1585, pomiędzy 1587 i 1589, a po raz ostatni na przełomie 1591 i 1592. Ilekroć był wysyłany z misją do Chanatu Krymskiego, tylekroć otrzymywał od aktualnie panującego króla polskiego szczegółowe instrukcje dotyczące wielu zawiłych i delikatnych spraw politycznych. Jako dyplomata Broniowski utrzymywał również kontakty międzynarodowe z Rosją. Z wypowiedzi Szymona Starowolskiego wydaje się wynikać, że Broniowski odwiedził carską Rosję w 1580 roku albo jako żołnierz, albo jako członek korpusu dyplomatycznego wysłanego do Moskwy. Co więcej, przynajmniej raz, w roku 1583, był odpowiedzialny za przyjęcie poselstwa cara Rosji Iwana IV Groźnego w Polsce.

Dostępne źródła jasno wskazują, że Broniowski nie był zwykłym posłańcem dostarczającym dokumenty, lecz zaufanym współpracownikiem króla Stefana Batorego i wytrawnym dyplomatą znającym się na stosunkach międzynarodowych i kontaktach z Rosją oraz Chanatem Krymskim. Jego działalność trwała od końca lat siedemdziesiątych do wczesnych lat dziewięćdziesiątych XVI stulecia. Wkrótce

¹²³ Zob. przyp. 14.

po przedwczesnej śmierci Broniowskiego (we wrześniu 1592 roku) okazało się, że autor *Opisu Tatarii* pozostawił po sobie znaczny dług wynoszący 3600 talarów i 300 złotych, zaciągnięty u kupców z krymskiej Kaffy. Należy przypuszczać, że Broniowski pożyczał te sumy dla pokrycia kosztów przedłużającego się pobytu polskiej delegacji na Krymie. Strona polska z królem Zygmuntem III Wazą na czele negowała dyplomatyczny charakter tego zobowiązania finansowego twierdząc, że Broniowski pożyczał te środki na jakieś prywatne cele. Zagadką pozostaje zarówno kwestia pochodzenia tak ogromnego długu, jak i problem ewentualnej spłaty (w każdym razie, dług nie uregulowano do roku 1619).

Nie da się także ustalić, co skłoniło Broniowskiego do napisania *Opisu Tatarii* w roku 1578. Tekst relacji o Krymie został ukończony przed dniem 1 stycznia 1579 roku, a sam Broniowski nie wnosił do manuskryptu żadnych uzupełnień i poprawek, mimo że jeszcze pięć razy odwiedzał ten wschodnioeuropejski region. Stoję na stanowisku, że Broniowski napisał swoją deskrypcję z własnej woli i bez zachęty ze strony króla czy dostojników państwowych. Główne dzieło Broniowskiego ukazało się drukiem trzy lata po śmierci autora. Jediną pracą Broniowskiego opublikowaną za życia autora był krótki epistolograficzny wstęp do książki Mikołaja Bucelli, nadwornego lekarza króla Stefana Batorego¹²⁴.

Oprócz starannej weryfikacji życiorysu i liczby podróży Marcina Broniowskiego na Krym przeprowadziłem analizę historii druku łacińskiego dzieła *Tartariae descriptio* i jego tłumaczenia na języki nowożytne. Oryginalny tekst *Tartariae descriptio* został po raz pierwszy wydany w roku 1595 w Kolonii w oficynie Birckmannów prowadzonej przez Arnolda Myliususa w dwóch osobnych monografiach zbiorowych. Następnie był trzykrotnie przedrukowany w Lejdzie (1630) oraz w Wiedniu (1746, 1765). Dzieło Broniowskiego nigdy nie stało się chętnie czytany bestsellerem, lecz nie uległo także zapomnieniu. Dopiero w dobie nowożytnej (począwszy od drugiej połowy XIX wieku) doceniono jego ogromną wartość poznawczą i historyczną.

Dzieło pt. *Tartariae descriptio* wywarło głęboki wpływ na wczesnonowożytnych geografów i historyków, którzy starali się rozwijać i szerzyć wiedzę o Chanacie Krymskim i ogólnie o świecie muzułmańskim. Z opisu Broniowskiego korzystali wybitni intelektualiści europejscy XVI i XVII wieku. Szkocki prawnik William Bruce, związany z Polską i Akademią Zamojską, wykorzystał dane Broniowskiego o Krymie już w 1598 roku, zaledwie trzy lata po pojawieniu się *editio princeps* (1595). Angielski polityk John Peyton włączył wybrane fragmenty *Opisu Tatarii* do swojego traktatu *Relation of the State of Polonia*, który powstawał w latach 1598–1603. Francuski historyk Jacques Auguste de Thou wprowadził dane pozyskane z przekazu Broniowskiego do monumentalnego kompendium pt. *Historia sui temporis*, wydane po raz pierwszy w 1607 roku.

124 M. Broniovius, *Epistola dedicatoria*, k. A₂–A₃.

Tartariae descriptio oddziaływała także na zachodnioeuropejską literaturę piękną. Angielski kapitan John Smith opisał swoje zadziwiające (całkowicie fikcyjne) przygody na Krymie bazując między innymi na relacji Broniowskiego (dzieło ukazało się w Londynie w 1630 roku), a z kolei niemiecki erudyta Martin Zeiller przedstawił w roku 1653 niektóre zagadnienia opisane w *Tartariae descriptio* w formie dialogu między czeskim i polskim rozmówcą.

W XVII wieku pojawiły się dwa przekłady na języki narodowe: jedno częściowe w języku polskim (ok. 1620–1624), a drugie pełne w języku angielskim (1625). Największe zainteresowanie pracą Broniowskiego wykazali dziewiętnastowieczni uczeni rosyjscy, co nie było zaskakujące, skoro Krym w 1783 roku został przyłączony do Imperium Rosyjskiego. W roku 1839 Dymitar Mutev dokonał pierwszego (obecnie zaginionego) przekładu dzieła Broniowskiego na język rosyjski. W 1867 w Odessie ukazała się drukiem translacja Iosifa Szerszeniewicza, która aż do roku 2010 pozostawała jedynym wysokiej jakości tłumaczeniem dzieła Broniowskiego, choć nie wolnym od pewnych ułomności i niedostatków. Badacze historii Krymu chętnie z rosyjskiej wersji korzystali, zwłaszcza że łacińskojęzyczne edycje i reedycje (wydane w Kolonii, Lejdzie i Wiedniu) były niezmiernie rzadkie i w Europie Wschodniej bardzo trudno dostępne. Od czasu publikacji rosyjskiego przekładu w 1867 roku opracowanie polskiego dyplomaty stało się klasycznym źródłem, powszechnie cytowanym we wszystkich publikacjach zajmujących się historią średniowiecznego i wczesnonowożytnego Krymu¹²⁵.

W drugiej połowie XX stulecia pojawił się turecki przekład Kemala Ortaylı¹²⁶, w dość znacznym stopniu odbiegający od łacińskiego oryginału, gdyż został on dokonany na bazie dziewiętnastowiecznej rosyjskiej translacji. Pierwsze współczesne tłumaczenia *Tartariae descriptio*, spełniające wysokie normy akademickie, ukazały się dopiero w 2011 roku w Polsce i Niemczech. Godnym podkreślenia jest fakt, że polski przekład relacji Broniowskiego o Krymie, wzbogacony o reprint pierwszej łacińskiej edycji (*editio princeps*), został zrealizowany przez łódzkie środowisko naukowe, skupione wokół prof. dr hab. Magdaleny Mączyńskiej, która w latach 1993–2016 była zatrudniona w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Tłum. Krzysztof Tomasz Witczak

¹²⁵ Por. choćby M. Zharkykh, dz. cyt., s. 313–350; I.V. Zajtsev, *Krymskaya istoriograficheskaya traditsiya XV–XIX vekov. Puti razvitiya, rukopisi, teksty i istochniki*, Institut Vostokovedeniya RAN, Vostochnaya Literatura, Moskva 2009, s. 26; V.V. Penskoj, *Voennyj potencial krymskogo khanstva v kontse XV–nachale XVII v.*, „Vostok / Oriens” 2010, t. 2, s. 56–66; M. Pawelec, *Nieznanne szczegóły z dziejów mennictwa na Krymie. Karaimscy mincerze i polski szlachcic*, „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów” 2015, t. 26, nr 1(46), s. 21; E. Osmanow, *Pałac chanów krymskich w Bachczysaraju*, przekł. M. Çaxarxan Czachorowski, Inicjatywa Wydawnicza Çaxarxan Xucaliq, Wrocław 2016, s. 15, 24, 78.

¹²⁶ Zob. M. Bronevskiy, *Kırım*.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD).

Archiwum Radziwiłłów, dział II, nr 142.

Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), Oddz. 1: Rejestry podatkowe, nr 10: Rejestry poborowe województwa sandomierskiego; Oddz. 2: Rachunki poselstw, t. 13, 14, 22.

Archiwum Zamoyskich, nr 650.

Biblioteka Narodowa w Warszawie, MS 3086 III.

Starodruki i źródła drukowane

Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r., wyd. J. Janicki, drukarnia Józefa Bergera, Warszawa 1881.

Antonii Possevini Societatis Iesu, Moscovia et alia opera. [...] Martini Broniovii de Biezerfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae descriptio [...], Officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylii, [Coloniae] 1595.

Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, wyd. W. Sobieski, t. 1: 1553–1579, druk Piotra Laskauera i S-ki, Warszawa 1904.

Biblioteka starożytnych pisarzy polskich, t. 3, red. K.W. Wojcicki, Samuel Orgelbrand, Warszawa 1854, s. 223–247.

Bronevskij Martin, *Opisanie Kryma*, przekł. I.G. Shershenevich, kom. N.N. Murzakevich, „Zapiski Odesskiego obshchestva istorii i drevnostej” 1867, t. 6, s. 333–367.

Bronevskij Martin, *Opisanie Kryma*, przekł. I.G. Shershenevich, kom. N.N. Murzakevich i A.G. Gertsen, „Istoricheskoe nasledie Kryma” 2005, t. 10, s. 156–200.

Bronevskiy Martin, *Kırım*, przekł. K. Ortaylı, Ege Matbaası, Ankara 1970.

Broniewski Marcin, *Tartariae descriptio. Opis Tatarii*, przekł. E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Katedra Archeologii Barbaricum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.

Broniovius Martinus, *Epistola dedicatoria*, [w:] *Epistola generosi domini Georgii Chiacor, secretarii Ungari, de morbo et obitu serenissimi magni Stephani regis Poloniae ad magnificum Wolfgangum Kovaciovium supremum Regni Transylvaniae cancellarium*, Claudiopoli 1587, k. A₂–A₃.

Collections out of Martin Broniovius de Biezerfedea sent Ambassadour from Stephen King of Poland to the Crim Tartar: Contayning a Description of Tartaria, or Chersonesus Taurica, and the Regions subject to the Perecop or Crim Tartars, with their Customes private and publike in Peace and Warre, [w:] *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes in Five Bookes*, part 3, printed by William Stansby for Henry Fetherstone, London 1625, s. 632–643.

- Epistola generosi domini Georgii Chiacor, secretarii Ungari, de morbo et obitu serenissimi magni Stephani regis Poloniae ad magnificum Wolfgangum Kovaciovium supremum Regni Transylvaniae cancellarium*, Claudiopoli [Cluj] 1587.
- Guilielmii Brussii Scoti De Tartaris diarium*, apud heredes Andreae Wecheli, Claudium Marnium et Ioannem Aubrium, Frankforti 1598.
- Iac. Augusti Thuani Historiarum sui temporis*, t. 3, Samuel Buckley, London 1733.
- Im Auftrag des Königs: Ein Gesandtenbericht aus dem Land der Krimtataren. Die „Tartariae Descriptio“ des Martinus Broniovius (1579)*, wyd. S. Albrecht, M. Herdick, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2011.
- Martini Broniovii de Bezdzfedeia, ad Tartarum legati, Tartaria*, [w:] *Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria*, Officina Elzeviriana, Leiden 1630, s. 254–327.
- Martini Broniovii de Biezdzfedeia, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae descriptio, ante hac in lucem numquam edita, cum tabula geographica eiusde Chersonesus Tauricae [...]*, Officina Birkmannica, sumptibus Arnoldi Mylij, Coloniae Agrippinae 1595.
- Martini Broniovii de Biezdzfedeia, Stephani I. Poloniae regis nomine bis in Tartariam legati, Descriptio Tartariae ad primam editionem Coloniensem anni MDXCV. denuo recognita et emendata*, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, vol. 1, ed. J.G. Schwandtner, Vienna 1746, s. 811–841.
- Martini Broniovii de Biezdzfedeia, Stephani I. Poloniae regis nomine bis in Tartariam legati, Descriptio Tartariae ad primam editionem Coloniensem anni MDXCV. denuo recognita et emendata*, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, ed. J.G. Schwandtner, Impensis Ioannis Pauli Kraus, Vienna 1765, s. 247–298.
- Mylius Arnoldus, Principum et regum Polonorum imagines ad vivum expressae*, Officina Birkmannica, Coloniae 1594.
- Podróże i poselstwa polskie do Turcyi*, red. J.I. Kraszewski, Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, Kraków 1860.
- Pogrom Tatarow przez Wielmożnego Hetmana Koronnego Stanisława Żółkiewskiego, ktorzych 30000. legło od siedmi tysięcy Rycerstwa Polskiego, w wołoskiej ziemi, 6. Octobris. W roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy Tatarskiej na wojnę Marcina Broniowskiego y zaś edykt Kozakow Nizowych*, [Zamość, ok. 1620–1624].
- Purchas Samuel, Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others*, t. 13, James MacLehose and Sons, Glasgow 1906.
- Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici*, pars 1: *Relation of the State of Polonia and the United Provinces of That Crown Anno 1598*, wyd. C.H. Talbot, Institutum historicum Polonicum Romae, Roma 1965.
- Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς, seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae*, Haeredes Damiani Zenarii, Venetiis 1627.
- Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. ks. I. Polkowski, Akademia Umiejętności, Kraków 1887.

Starowolski Szymon, *Setnik pisarzy polskich albo pochwały i żywoty stu najznakomitszych pisarzy polskich*, przekł. J. Starnawski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1970.

The Complete Works of Captain John Smith (1580–1631) in Three Volumes, t. 3, red. P.L. Barbour, University of North Carolina Press, Chapel Hill and London 2011.
The True Travels, Adventures, and Observations of Captaine John Smith in Europe, Asia, Affrica, and America, from Anno Domini 1593 to 1629, printed by J.H. for Thomas Slater, London 1630.

Zeiller Martin, *Ein Hundert Dialogi, oder Gespräch (von unterschiedlichen Sachen) zu erbaulicher Nachricht*, in Verlegung Johann Görlins, [Ulm] 1653.

Opracowania

Albrecht Stefan, *Die „Tartariae descriptio” des Martinus Broniovius. Entstehung und Wirkung eines Gesandtenberichts aus dem Krimkhanat*, [w:] *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*, red. D. Klein, Harrassowitz, Wiesbaden 2012, s. 149–168.

Albrecht Stefan, *Die „Tartariae descriptio” des Martinus Broniovius*, [w:] *Im Auftrag des Königs: Ein Gesandtenbericht aus dem Land der Krimtataren. Die „Tartariae Descriptio” des Martinus Broniovius (1579)*, wyd. S. Albrecht, M. Herdick, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2011, s. 1–10.

Albrecht Stefan, *Życie i dzieło Martinusa Bronioviusa alias Marcina Broniewskiego*, [w:] M. Broniewski, *Tartariae descriptio. Opis Tatarii*, red. M. Mączyńska, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011, s. 13–23.

Albrecht Stefan, Daim Falk, Herdick Michael, *Die Höhensiedlungen im Bergland der Krim. Umwelt, Kulturaustausch und Transformation am Nordrand des Byzantinischen Reiches*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2013.

Baranowski Bohdan, *Dzieje jasyru na Grodku karaimskim*, „Myśl Karaimska” 1947, t. 2, s. 40–52.

Belyanskij Igor’ L., Lezina Irina N., Superanskaya Aleksandra V., *Krym. Geograficheskie nazvaniya: Kratkij slovar’*, Tavriya-Plyus, Simferopol’ 1998.

Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 2: *Piśmiennictwo staropolskie*, red. R. Pollak, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1964.

Byliński Janusz, *Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1994.

Chodynicki Kazimierz, *Broniewski (Broniowski) Marcin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, red. W. Konopczyński, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1936, s. 461–462.

Dopierała Kazimierz, *Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*, PWN, Warszawa 1986.

- Ėrnst Nikolai L., *Ėski-kermen i peshchernye goroda Kryma*, „Izvestija Tavricheskogo obshchestva istorii, arkheologii i ětnografii” 1929, t. 3, s. 15–34.
- Estreicher Karol, *Bibliografia polska*, t. 13, Akademia Umiejętności, Kraków 1894.
- Eumyan’kou Vitalij I., *Hetman vyalyki karonny Stanisław Zhałkieuski: abminayuchy sumnyya nawiny*, [w:] *Vostochnoslavyanskije yazyki i literatury v evropejskom kontekste* – V. *Sbornik naucznykh statej*, red. E.E. Ivanov, MGU imeni A.A. Kuleshova, Mohilev 2018, s. 318–322.
- Jankowski Henryk, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*, Brill, Leiden–Boston 2006.
- Kizilov Mikhail, *New Data on Marcin Broniowski (Broniewski) and His Tartariae Descriptio (1578)*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2024, t. 77, nr 2, s. 317–341.
- Kizilov Mikhail, *Noord en Oost Tartarye by Nicolaes Witsen. The First Chrestomathy on the Crimean Khanate and its Sources*, [w:] *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*, red. D. Klein, Harrassowitz, Wiesbaden 2012, s. 169–187.
- Kizilov Mikhail, *On Two New Translations of Marcin Broniewski’s Tartariae Descriptio (1595)*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2015, t. 68, nr 1, s. 475–479.
- Kizilov Mikhail, *Polish Slaves and Captives in the Crimea in the Seventeenth Century*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2020, t. 73, nr 2, s. 251–265.
- Kizilov Mikhail, *Slaves, Money Lenders, and Prisoner Guards: The Jews and the Trade in Slaves and Captives in the Crimean Khanate*, „Journal of Jewish Studies” 2007, t. 58, nr 2, s. 189–210.
- Kołodziejczyk Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)*, *A Study of Peace Treaties Followed by an Annotated Edition of Relevant Documents*, Brill, Leiden 2011.
- Kot Stanisław, *Polska złotego wieku a Europa*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- Lepszy Casimir [Kazimierz], *Bibliographie polonaise d’Etienne Báthory*, [w:] *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Imprimerie de l’Université des Jagellons, Cracovie 1935, s. 525–563.
- Nazwy miejscowe Polski, Historia, pochodzenie, zmiany*, t. 1, red. K. Rymut, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, Kraków 1996.
- Nowakowski Michał, *How to Survive in the Renaissance Tatar Crimea: Ławryn Piaseczyński’s Ambassador’s Duties in the Context of His Unique Diplomatic Experiences*, „Viator” 2022, t. 53, nr 1, s. 277–305.
- Osmanow Elwis, *Pałac chanów krymskich w Bachczysaraju*, przekł. M. Çaxarxan Czachorowski, Inicjatywa Wydawnicza Çaxarxan Xucaliq, Wrocław 2016.

- Pagórski Wacław, *Rzeczpospolita Obojga Narodów w dziełach Martina Zeillera (1589–1661)*, „Przegląd Zachodni” 2017, nr 3(364), s. 55–73.
- Pagórski Wacław, *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Works of Martin Zeiller (1589–1661)*, „Przegląd Zachodni” 2018, wyd. specjalne, s. 151–169.
- Pawelec Mariusz, *Nieznane szczegóły z dziejów mennictwa na Krymie. Karaimscy mincerze i polski szlachcic*, „Awazymyz. Pismo Historyczno-Społeczno-Kulturalne Karaimów” 2015, t. 26, nr 1(46), s. 18–21.
- Penskoj Vitalij V., *Voennyj potencial krymskiego khanstva v kontse XV-nachale XVII v.*, „Vostok / Oriens” 2010, nr 2, s. 56–66.
- Podhorodecki Leszek, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII wieku*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987.
- Pułaski Kazimierz, *Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kazi Gireja, hana Tatarów perekopskich (1601–1603): Szkic historyczny*, „Przegląd Naukowy i Literacki” 1911, t. 39, s. 135–145, 244–256, 358–366, 467–480, 553–566, 645–660, 756–768, 845–864, 945–960.
- Ruev Vladimir L., *Ėkskursii po okrestnostyam Simferopolja: Kholodnaya balka, Tash-Dzhargan, Kayalar*, Antikva, Simferopol’ 2023.
- Rystenکو Aleksandr V., *Rukopisy, prinadlezhashchie biblioteke imperatorskogo Odesskogo obshchestva i drevnostej*, „Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej” 1910, t. 28, nr 2, s. 35–120.
- Skorupa Dariusz, *Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623*, Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 2004.
- Sobecki Sebastian, *A New Manuscript of John Peyton’s A Relation of the State of Polonia (1599–1619)*, „The Library” 2015, t. 16, nr 1, s. 80–87.
- Sobecki Sebastian, *John Peyton’s A Relation of the State of Polonia and the Accession of King James I, 1598–1603*, „The English Historical Review” 2014, t. 129, nr 540, s. 1079–1097.
- Tardy Lajos, Vásáry István, *Andrzej Taranowskis Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tartarei (1569)*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 1974, t. 28, nr 2, s. 213–252.
- Wajs Anna, *Archiwum Skarbu Koronnego. Rachunki poselstw. Sumariusz*, Archiwum Państwowe w Przemyślu, Warszawa 1999.
- Zajtsev Ilya V., *Gde ostanavlivalis’ krymskie posly v Moskve i moskovskie posly pri dvore krymskogo khana v XVI v.?*, „Krymskoe istoricheskoe obozrenie” 2016, t. 2, s. 35–51.
- Zajtsev Ilya V., *Krymskaya istoriograficheskaya traditsiya XV–XIX vekov. Puti razvitiya, rukopisi, teksty i istochniki*, Institut Vostokovedeniya RAN, Vostochnaya Literatura, Moskva 2009.
- Zharkyykh Mykola, „Opys Tatarii” Martyna Bronevs’kogo: dzhereloznavchi sposterzhennya, [w:] *Ad fontes. Studia in honorem Oleh Kupchyns’ky septuagenario*

dedicata, red. I. Hyrych, J. Hrytsak, M. Krykun, L. Rudnits'ky, N. Yakovlenko, t. 2, Naciolnaya Akademiya Nauk Ukrainy, Kyiv-Lviv 2004, s. 313–350.
Zins Henryk, *Polska w oczach Anglików XIV–XVI wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.

Mikhail Kizilov, doktor filozofii w zakresie historii nowożytnej, orientalista, tłumacz, autor ponad 130 książek i artykułów w ośmiu językach (angielskim, niemieckim, francuskim, hebrajskim, tureckim, rosyjskim itd.). Laureat Międzynarodowej Nagrody Stowarzyszenia Bibliotek Żydowskich (2012). Ostatnio (wspólnie z Grigorijem Bondarenko) opublikował monografię pt. *Staroobrzędowcy i Żydzi: Trzysta lat obok siebie* (Старообрядцы и евреи: Триста лет рядом, Moskwa 2024). Od roku 2022 realizuje projekt badawczy pt. „The Karaites, the Jews and the Nazis in Europe and the Occupied USSR during the Second World War and the Holocaust”.